

DYNAMO

REPORT IV:

ATT VÄNDA PÅ STEKEN

LARS JÄDERBERG

lars@ling.su.se

FÖRORD

Projektet Dynamo syftar till att ge en så precis modell som möjligt av förhållandet mellan språkinlärning och språkförändring (Anward m fl 1997). En grundsten i en sådan modell är att betrakta språkinlärning som en livslång process, där vi successivt utvecklar vår förmåga att använda språket i de olika verksamheter vi rör oss i genom livet (se t.ex. Anward 1996). Applicerat på skrivna texter – som är temat i den här rapporten – blir *genre* ett nyckelbegrepp. Olika texttyper ger olika språkliga förutsättningar. Ämnesområdet och textens tänkta användning är ett par av många viktiga faktorer. Men vi måste också relatera oss till hur *andra* språkligt hanterar olika slags texter, i och med att vi lär oss (och följer, alternativt medvetet avviker från) etablerad normer. I botten har vi också vår egen språkliga kompetens från alla andra språkliga verksamheter vi hittills mött och varit delaktiga i. På så sätt kan resultatet vara starkt beroende av den enskilda individens språkliga utvecklingshistoria, vilket gör utmaningen att beskriva variation och förändring tuffare. De funderingar som presenteras här cirklar kring hur vi metodologiskt kan angripa variation och förändring i skriftspråket.

Jag har valt att i ett inledande avsnitt presentera en liten studie av ingredienslistans historia i svenska recepttexter, som en illustration av angreppssättet i stort och de problemställningar som senare diskuteras. I avsnitt två ger jag en sammanfattning av de intressantaste resultaten i en studie av svenska matrecept från perioden 1650 till 1879, som jag tidigare presenterat i tidskriften *Språk och stil* (Jäderberg 1995). De resultaten sätts successivt in i ett mer teoretiskt perspektiv, och jämförs med resultat från en pilotstudie av verbformer i räkneböcker från samma tidsperiod. Med detta i botten ger jag i avsnitt tre korta referat av några angreppssätt och problemställningar i sociolingvistik och sociohistorisk lingvistik i allmänhet, för att peka på de många svårhanterliga problem som måste hanteras i studier av språklig variation och förändring. Avsnitt fyra ägnas åt att titta närmare på hur problemen yttrar sig när vi vill analysera skrivna texter i ett genreperspektiv. En kvantitativ metod att behandla texter skisseras i avsnitt fem utifrån begreppet *textuell distans* – en textjämförande metod där vi mäter likheter och skillnader mellan texter över flera olika variabler. Med ett sådant mått kan vi få hjälp att placera in texterna i ett textuellt landskap, i vilket vi sedan kan följa hur enskilda språkdrag rör sig över tiden. Utgångspunkten för metoden är att vi betraktar texterna som historiska fakta, och att en empiriskt förankrad lingvistik har som uppgift både att beskriva och försöka förklara generella mönster i texternas utformning.

HISTORIEN OM EN LISTA

Charles Emil Haghdals *Kok-konsten som vetenskap och konst* är en klassiker i svensk matlitteratur. Tillsammans med Cajsa Wargs *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber* är det förmodligen den mest kända svenska kokboken. Det är mer än bara en receptsamling. Boken inkluderar bland annat ett avsnitt om näringslära och en översikt över svensk matlitteratur. Med humor och språklig finess fyller Haghdal dessutom ut receptdelen med fakta och anekdoter om de olika råvarorna (som inkluderar kråka, björntassar och andra läckerheter). Här är dock framställningen begränsad till en synbarligen enkel frågeställning: Hur kommer det sig att Haghdal inleder recepten med en ingredienslista (FIGUR 1) – en lista av de ingående råvarorna skild från själva recepttexten?

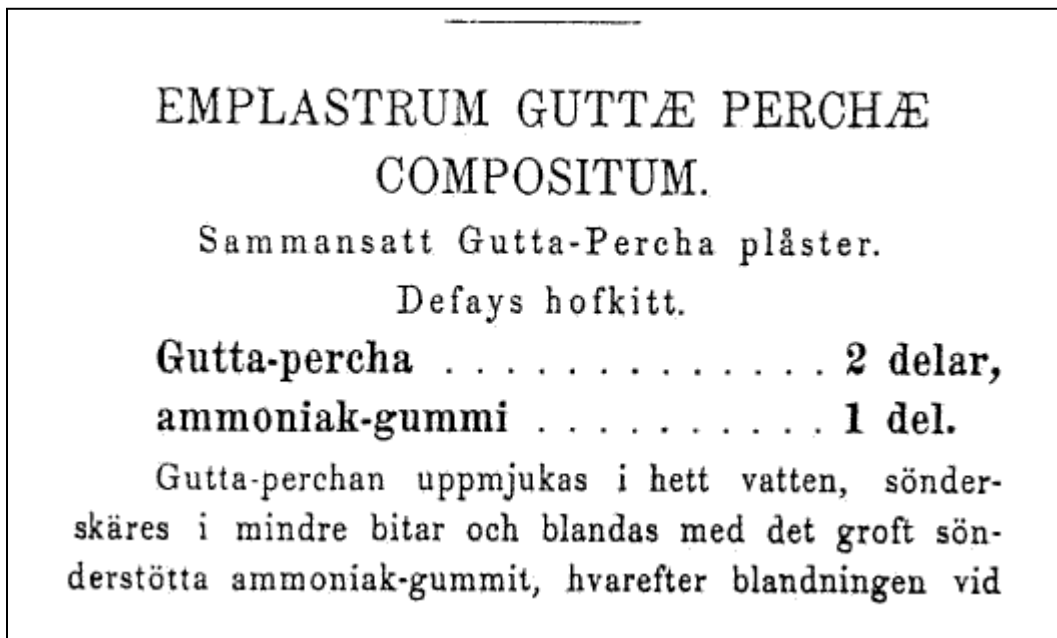

FIGUR 1: Vildsvinshufvud – ett recept från Haghdals *Kok-konsten som vetenskap och konst*, 1879.

Det svar som ligger närmast till hands är att den finns där för att den fyller en viktig funktion. Listan hjälper oss att planera inköp, eller att välja ut en rätt utifrån de råvaror vi för tillfället har hemma. Men om vi anlägger ett diakront perspektiv på frågan kan vi hamna vid andra förklaringar. Den utveckling jag här ska skissera gör att följande svar inte är helt orimligt: Ingredienslistan finns där på grund av att Haghdal var läkare!

I en undersökning av språket i svenska matrecept (Jäderberg 1995) hämtade jag material från 13 svenska kokböcker, från tiden 1650 till 1879. Haghdals kokbok från 1879 ligger sist i raden och är den enda i materialet där ingredienslistor används. Tittar man däremot i kokböcker från vårt århundrade kan man konstatera att de flesta har ingredienslistor. Det finns en del som tyder på att Haghdal faktiskt var den som införde listorna i svenska matrecept. Som en liten test har jag tittat i ytterligare fyra kokböcker, utanför mitt tidigare receptmaterial. Valet gjordes utan speciella kriterier förutom tidsmässiga – två strax före Haghdals i tiden och två strax efter – utifrån titlar i Kungliga Biblioteket kartotek. De ger lite extra näring åt förslaget: I *Illustrerad kokbok*, skriven av Cadier

1876 och *Godtköps-kokbok* från 1878 fann jag inga ingredienslistor. Däremot används de genomgående i både *Kokbok för folket*, författad av Friberg 1893 och *Vegetarisk kokbok*, av Deutgren 1897. Haghdals kokbok är som sagt en klassiker i genren och man kan föreställa sig att den snabbt fick stort inflytande. Ingredienslistorna i nutida recept verkar alltså ha en historisk koppling till Haghdals kokbok, så frågan om hur de hamnade där kan vara av visst intresse.

FIGUR 2: Gutta-Percha plåster – recept från Svensk Veterinär-farmakopé, 1871.

För att kasta lite mer ljus över det föreslagna svaret – att Haghdals ingredienslista kommer sig av att han var läkare – måste vi vända oss till andra texter. FIGUR 2 visar delar av ett recept på ”Sammansatt Gutta-Percha plåster”, hämtat ur *Svensk Veterinär-farmakopé* från 1871. Det ligger alltså före Haghdals kokbok i tiden, och vi hittar där något som definitivt kan benämnas ingredienslista. Visserligen var inte Haghdal veterinär, men att listor dyker upp tidigare i medicinskt inriktade texter är ändå värt att notera. Går man vidare på den linjen, finner man att det är ganska lätt att hitta ingredienslistor i äldre texter med medicinsk anknytning. Det visar sig räcka med att söka ett relativt litet antal titlar i Kungliga Bibliotekets arkiv för att få fler exempel. I *Den svenska farmakopén* från 1849 används ingredienslistor av ett slag som påminner om de i FIGUR 2 och redan i Magendies medicinska *Anvisningar* från 1827 finns de representerade. Hypotesen kan formuleras som att Haghdal tagit med sig ingredienslistan från medicinska recept, en texttyp som han rimligtvis var bekant med och som starkt påminner om matrecepten.

Fullföljer vi den tankegången uppstår nya frågor: Hur hamnar ingredienslistorna i medicinska recept, och varför uppträder de inte tidigare i matrecepten? Man kan även här laborera med ett svar i form av ingredienslistans funktion. Att bereda läkemedel kräver precision, och ett starkt fokus på just ingredienserna. Feldosering eller missade ingredienser kan få katastrofala följder, medan motsvarande fel i matlagningen har en bättre chans att rättas till. Att ingredienserna har en viktigare och mer framträdande roll i

medicinska recept är alltså en möjlig väg att komma till rätta med frågorna, men det finns andra infallsvinklar. Tittar vi närmare på recepten i FIGUR 1 och FIGUR 2, finner vi skillnader i den grafiska utformningen. I Haghdals recept (FIGUR 1) står ingrediens-erna i kursiv stil och listan är skild från den egentliga recepttexten med ett mellanrum. I receptet från *Svensk Veterinär-farmakopé* (FIGUR 2) står ingredienserna i fet stil och större format, men det finns inte samma tydliga mellanrum mellan listan och text-blocket. Det är inga stora skillnader, och vad gäller avsaknaden av mellanrum till textblocket kanske fråga om en välvillig tolkning, men med fler exempel kan vikten av de små observationerna visa sig intressanta.

<p>(63) <i>En ferferad Gådda.</i> Man tager en Gådda, så stor man tycker och wil ha henne, then slås och toges alla benen ut, och hackas fisken rått fin; tag så en marl god niurtalg, rådr och hacka then rått fin för sig och blanda så then tishopa med the</p> <p style="text-align: right;">K1751</p>	<p><i>Når Kornet intet Finna Balswa.</i> Tag Gråbo handen full 4 gånger, Såftwendom 2 gånger handen full, Rödlöfar 4 Stycken, Voley 2 gånger handen full, samt Safran ett halft quintin: Thetta sammankokat med Drieda Ranna, eller 3 stop, bör affilas</p> <p style="text-align: right;">L1747</p>
<p style="text-align: center;">Smörbakelse.</p> <p>Till hvarje skålp. smör tages en jungfru vatten, ett ägg och en jungfru grädde, samt en half tesked floräktadt alun; vispa ihop detta väl, tag sedan och med en sked rör i fint hvetemjöl till en hård deg. Bred mjöl på bordet och</p> <p style="text-align: right;">K1878</p>	<p style="text-align: center;"><i>Tinctur af Lupulin.</i></p> <p>Tag stött Lupulin 1 uns, Alkohol af 36° 2 uns.</p> <p>Lät denna blandning digerera 6 dagar uti ett tillslutet kärl, utpressa den väl, filterera vätskan och tillsätt Alkohol, så att det åter blir 3 uns.</p> <p style="text-align: right;">L1827</p>
<p>Vildsvinshufvud med berimersås.</p> <p><i>I vildsvinshufvud, kryddföring (vildsvin), tillsett med ättika och mycket krydder, såes, brunt socker, smör, frögel, kött äggvita, gelé. — Till säs: 2 äggvita, 15 dt. öfva, 2 mottelaktar exakt smör, 4 dt. rödärtbo, 8 mottelaktar fast smörsocker.</i></p> <p>Vildsvinet krossas anses som grisar ända till 18 månaders ålder, men köttet är läckrast och frostat när de äro 10—15 månader. Hufvudet afskuren med tunnliga lång hals, joms med bogarna, ty köttet vid halsens väderas högt. Utom detta finnes endast kind-vna, som ej äro mycket köttiga, men mådelos fina. Då hufvudet är fränskuret, sållas det som annat svinködt, så att borsten kan aftagas, eller också beprövererändt harts, lägges på en trefot och avvelos öfver köttet med verktyget detta vanligen i någon smälja.</p> <p style="text-align: right;">K1879</p>	<p>ACIDUM NITRICO-NITROSUM. Salpetersyraf Salpetersyrighet. Acidum Nitri fumans (Ed. II).</p> <p>Tag <i>Rensadt salpetersyradt halv</i>, pulveriseradt och torrkadt, fyra liber 2 d. <i>Svafvelsyra</i> två liber 1 d.</p> <p>Syran slås smönngom till det salpetersyradt hvilket blifvit inlagdt i en retort, som deraf</p> <p style="text-align: right;">L1849</p>
<p>107. <i>Fin pannkaka.</i></p> <p>7 dl. grädde, 213 gr. smör, 213 gr. mjöl, 6 ägg, socker, äpplen.</p> <p>Grädden och smöret uppkokas, sedan i vispas mjölet, så att en tjock smet uppstår; litet socker tillsättes. Upphålls att kallna; sedan iröras äggulorna och hvitorna, som blifvit slagna till skum. En stekpanna hålls beredd, en del af smeten</p> <p style="text-align: right;">K1897</p>	<p>EMPLASTRUM GUTTÆ PERCHÆ COMPOSITUM.</p> <p>Sammansatt Gutta-Percha plåster. Defays hofkitt.</p> <p>Gutta-percha 2 delar, ammoniak-gummi 1 del.</p> <p>Gutta-perchan uppmjukas i hett vatten, skäres i mindre bitar och blandas med det</p> <p style="text-align: right;">L1871</p>

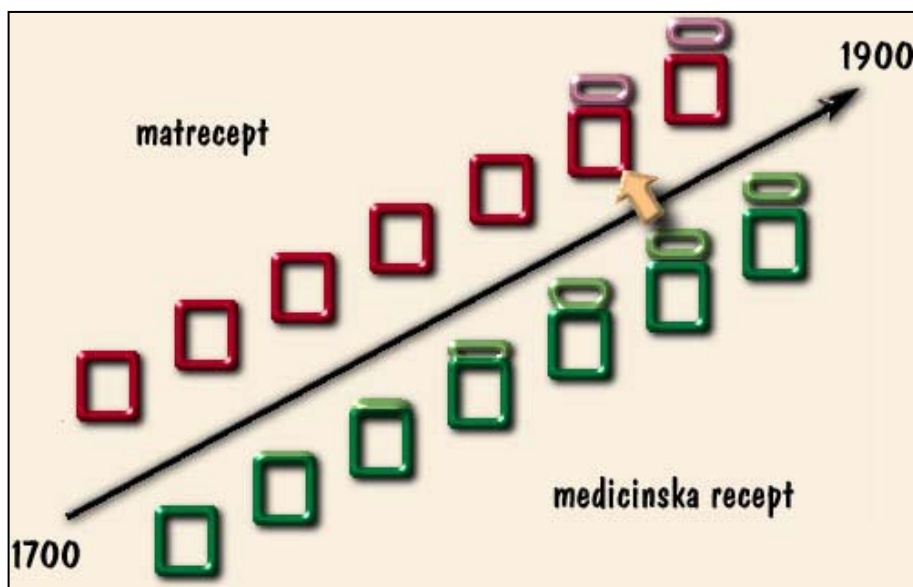
FIGUR 3: Recept från kokböcker i vänstra spalten: Elzbergs Försök till pålitelig matredningsbok (K1751), Godtköps-kokbok (K1878), Haghdahls Kok-konsten (K1879), och Deutgrens Vegetarisk kokbok (K1897). Läkemedelsrecept i högra spalten: Akéns Hus- och Land-Apotheque (L1747), Magendies Anvisningar (L1827), Den svenska farmakopén (L1849) och Svensk Veterinär-farmakopé (L1871).

I FIGUR 3 finns exempel från fyra kokböcker och fyra recept av medicinsk karaktär. Går vi bakåt i tiden inom ”genren” läkemedelsrecept (det blir här ett ganska vittomfattande begrep), finner vi i *Den svenska farmakopén* (L1849) att ingredienserna står i kursiv stil och utan något särskilt mellanrum till textblocket. Den kursiva stilen finns i Haghdals ingredienslista, men avsaknaden av ett tydligt mellanrum till textblocket påminner om receptet från *Svensk Veterinär-farmakopé*. Det finns dock en skillnad mellan de båda medicinska recepten som också är värd att fokusera. Verbet *tag*, som inleder listan i receptet från 1849, saknas i receptet från 1871 (och hos Haghdal). När vi sedan betraktar

ytterligare ett medicinskt recept i FIGUR 3, *Tinctur av Lupulin* (L1827), ser vi följande: Ingredienserna står klart skilt från textblocket, men i samma stil, och listan inleds med verbet *tag*. Skillnaderna blir viktiga när vi söker oss ännu längre tillbaka i tiden, vilket enklast illustreras genom en kort övergång till matrecepten.

I de äldre matrecepten, som saknade ingredienslistor, kunde ingredienserna introduceras i recepten på två sätt. De kunde helt enkelt dyka upp i beskrivningen där de hörde hemma i matlagningsprocessen, utan något tidigare omnämnande. De kunde också introduceras explicit med hjälp av verbet *taga* i någon form. I FIGUR 3 kan vi hitta exemplen *Man tager en Gädda* och *tag så en mark god niurtalg* i ett recept hämtat ur Elzbergs *Försök till pålitelig matredningsbok* (K1751). Vidare har vi *Til hvarje skålp. smör tages en jungfru vatten* i ett recept ur *Godtköps-kokbok* (K1878).

Går vi nu tillbaka till ”läkemedelsrecept”, så finner vi i Akéns *Hus- och Land-Apotheque* (L1747) att ingredienserna introduceras med verbet *tag*, står i samma stil som resten av texten, och markeras grafiskt mot övrig text genom indrag i marginalen. I en fortsatt spekulativ anda kan vi nu beskriva följande utveckling: I ett ursprungsstadium introduceras ingredienserna i texten som i äldre kokböcker, direkt i beskrivningen eller med hjälp av verbet *taga*. Det senare sker företrädesvis i receptens inledning och kan i vissa fall få karaktär av en direkt uppräkningslista. När det uppfattas som en sådan är steget inte långt till att den textbiten på något sätt får en grafisk markering. Via ett stadium där den enda markeringen är ett indrag, kommer man till en mer tydlig markering i form av ett mellanrum mellan listan och textblocket, eller i form av en annan stil på texten. Ingredienslistan ”lossnar” från den övriga texten.

FIGUR 4: En schematisk modell av ingredienslistans utveckling i svenska recept. Listan utvecklas gradvis i läkemedelsrecept för att i ett senare skede, via Haghdal 1879, spridas till matrecept.

Huvuddragen i den föreslagna utvecklingen illustreras grafiskt i FIGUR 4. Medan matrecepten har samma uppbyggnad fram till 1879, en rubrik följt av ett textblock, utvecklas gradvis ingredienslistan i läkemedelsrecepten ”genom delning”. De båda

genrerna bildar historiskt sett två skilda produktionsled, utan något samspel att tala om. När Haghdal tar sig an matrecept, så plockar han med sig ingredienslistan från en texttyp han är bekant med. Ingredienslistorna lyfts från ett sammanhang till ett annat.

Det som ger ett visst stöd åt modellen är att verbet *taga* i exemplen från 1827 och 1849 (FIGUR 3) sitter kvar som inledning i uppräkningsdelen av ingredienserna. Ordet verkar alltså hänga kvar i sin ursprungliga position. Man skulle kunna se det som ett något udda exempel på en *grammatikaliseringsprocess* (se t.ex. Hopper & Traugott 1993). Verbet *taga* kan sägas ha användningar med olika grad av lexikal innebörd i de äldre recepten. I exemplet från Akén i FIGUR 3 (L1747) kan vi om vi vill ge *Tag Gråbo handen full* en konkret tolkning, med en stark lexikal innebörd av verbet *taga*. En sådan läsning är dock oftast inte lika lättillgänglig, utan verbet har en mer abstrakt innebörd när det används för att introducera ingredienser. När ingredienslistan ”lossnar” från den övriga texten är den lexikala betydelsen ännu svårare att uppfatta, och ordet fungerar snarast under en period som ”listmarkör”. Där fyller det inte längre någon egentlig funktion, då listan markeras grafiskt på andra sätt, vilket bäddar för att ordet så småningom försvinner helt.

Med ett möjligt svar på en av följdfrågorna som sattes upp ovan – nämligen hur ingredienslistan hamnar i medicinska recept – kan vi omformulera den andra: Varför sker inte samma utveckling i matrecepten? För matreceptens del verkar det nämligen vara fråga om en tvär övergång från ingen ingredienslista alls till fullväxt ingredienslista, som illustreras med exemplen i FIGUR 3. Ett tänkbart svar återknyter till det starka fokus på ingredienserna i läkemedelsrecept som föreslogs som möjlig funktionell förklaring ovan. Man kan prova den linjen även utan att laborera med ett medvetet funktionstänkande som den huvudsakliga drivkraften. Förhållandet mellan ingredienser och arbetsmoment kan skilja sig kraftigt mellan olika recept. I läkemedelsrecept kan vi troligen förvänta oss att de ingående ingredienserna inte behandlas en efter en i olika moment i samma utsträckning som i matrecept. I exemplet L1827 i FIGUR 3, har vi t.ex. en ingredienslista följd av en text som börjar *Låt denna blandning digerera*. Inte ens momentet att blanda ingredienserna finns här med i arbetsbeskrivningen, utan texten handlar om hur man förfar med de redan hopblandade ingredienserna som en enhet. Det skulle göra att möjligheten att uppfatta introduktionen av ingredienserna som en uppräkning, i klar kontrast mot arbetsbeskrivningen, är större där än i recepten.

Här är en annan möjlig (del)förklaring: Ingredienslistan får ingen riktig chans i matrecepten på grund av att recepten i kokböckerna tidigt får en enhetlig struktur, en standardform som traderas från kokbok till kokbok. Det finns strukturell och funktionell *potential* för utvecklingen även i kokböckerna, men den ”kvävs” av en stark genrenorm.

Beskrivningen ovan är visserligen spekulativ, men jag hoppas att jag ändå visat att den är rimlig och kan vara värd att följa upp. Historien har naturligtvis en fortsättning också, där ett par korta nedslag kan illustrera ytterligare aspekter på utvecklingen. Först ett recept från 1893, till vänster i FIGUR 5, ur Fribergs *Kokbok för folket*. Fjorton år efter Haghdals *Kok-konsten*, finner vi exempel på att ingredienslistan kan fylla även andra funktioner. Formatet lämpar sig utmärkt för en framställning av kostnader i samband med matlagningen. Priset för varje ingrediens specificeras i listan, och kan praktiskt

adderas ner till en totalsumma. Väl på plats i genren visar sig alltså ingredienslistan ha ytterligare utvecklingsmöjligheter. Form och funktion utvecklas i samspel.

<i>Hafresoppa.</i>		
3 del hafregryn	Fmk. —:	8.
1 bit kanel	" —:	2.
50 st. sviskon	" —:	30.
4 matskedblad farinsocker	" —:	20.
1 matskedblad ättika	" —:	1.
Summa Fmk. —:		61.

Uti 8 liter kokande vatten sättes 3 del rensade hafregryn och en bit kanel. Detta får sakta koka under lock i 2 timmar, hvarefter 50 st. i kallt vatten sköljda sviskon isätas. Då sviskonen äro mjuka, tillsättes 4 rågade matskedblad farinsocker och 2 matskedblad lingonsaft eller ättika. Därefter toges soppan ifrån elden och serveras med jäst- eller hvetebröd.

Man fräser i smör i en stekpanna hackade hårdkokta ägg och hackad ansjovis. Då det fräst tillsammans slår man över litet tjock grädd och innan man serverar strör man över hackad dill och hackad persilja.

FIGUR 5: Recept ur Fribergs Kokbok för folket, 1893 (vänster), och Erik "Bullen" Berglunds Bullens kokbok, 1930 (höger).

Ett sista exempel: I en artikel i Dagens Nyheter (29/7 1994), skriver Arne Ruth lyriskt om *Bullens Kokbok* från 1930, både vad gäller bokens innehåll och dess uppläggning. Där framgår att Erik "Bullen" Berglund och hustrun Elsa, som står som medförfattare till boken, mycket medvetet sökte en ny framställningsform för recepten. Vi får bland annat veta att det på försättsbladet till kokboken förbjuds inte bara eftertryck av recepten utan även "desammas typografi". Arne Ruth ger oss ett exempel från kokboken, receptet på *Ruskom-Ruskom* (en rätt som annars enligt Ruth brukar gå under namnet *Ruskom-Snuski*), här återgivet till höger i FIGUR 6. Arne Ruth får även stå för kommentarerna:

Jag förstår det anspråket på originalitet. Boken måste ha inneburit en revolution för kokboksgenren. Recepten är uppställda i tidsföljd, där ingredienserna markeras med radbyte och halvfet stil. Vart och ett av dem kan läsas som en berättelse [...] "Bullens" vedersakare – sådana finns dess värre – anklagar honom för att ständigt lura sina läsare att glömma bära fram jästen till bakkbordet: det är, heter det, med hans receptform så lätt att upptäcka behovet av beståndsdelar först när det är för sent. Dessa surmulna "Bullen"-kritiker säger också gärna att hans måttangivelser är alldeles för vaga. Vem kan följa rådet att tillsätta "några droppar" av det ena och "en knivsudd" av det andra utan katastrofala följder?

Vi får här ingredienslistans "naturliga" funktion väl sammanfattad. Att *inte* använda ingredienslistor var vid den tidpunkten, om vi får tro Arne Ruth, uppenbarligen ett närmast otänkbart steg att ta. Det gör att "Bullen" kan göra en *stilistisk* poäng av det hela, något som inte var möjligt innan ingredienslistan blivit norm i genren.

VERBFORMER I KOKBÖCKER OCH RÄKNEBÖCKER

Tidigare nämnda undersökning (Jäderberg 1995) behandlade aspekter av språket i recept från tretton svenska kokböcker, skrivna under åren 1650 till 1879. Baserat på vilka verbformer som används i recepten, kan man isolera tre skilda svenska receptstilar. I de satser som beskriver vilka handlingar som ska utföras för att färdigställa rätten – merparten av satserna i de flesta recept – förekommer tre olika konstruktionstyper. Grovt sett handlar det om en variation mellan imperativ (*hacka löken*), s-passiv (*löken hackas*) och en konstruktion med aktiv presens och generiskt pronomen (*man hackar löken*). Som vi ska se sker en intressant historisk utveckling i det avseendet. Imperativ och s-passiv dominerar bilden i det stora perspektivet, medan *man*-varianten spelar en relativt undanskymd roll. Den mest komplexa situationen råder under mitten av 1700-talet, där alla tre varianterna konkurrerar om utrymmet.

<p>Kiersebärs-Sauce til Hiort- eller Ren-steff.</p> <p>Tag en god del af smöret, som drupit af steken, fräs det uti en liten stengryta med litet hwetemiöl, och slå sedan litet watten och så mycket kiersebärs-saft samt säcker dertil, at det får en god smak; lät det under stadigt rörande koka til des det blifwer sambligt, så gifwes det på bordet uti en skål; när intet kiersebärs-saft är til hands, så kunna härtil tårna kiersebär nyttias, hwilka kokas wäl musten utur uti watten, och sedan silas ifrån; men då behöfwes intet annat watten at slås uti saucen: äfwen ock kan härtil brukas kiersebärs-kiött; men då måste saucen silas genom durkslag när han anrättas.</p>	<p>Kiersebärs-sause till Hiort- eller Renstek.</p> <p>Tag en god del av smöret, som drupit af steken, fräs det uti en stengryta med litet hwetemiöl, och slå sedan litet watten och så mycket kiersebärs-saft samt säcker dertil, at det får en god smak; lät det under stadigt rörande koka til des det blifwer sambligt, så gifwes det på bordet uti en skål: när intet kiersebärs-saft är til hands, så kunna härtil tårna kiersebär nyttias, hwilka kokas wäl musten utur uti watten, och sedan silas ifrån; men då behöfwes intet annat watten at slås uti saucen: äfwen ock kan härtil brukas kiersebärs-kiött; men då måste saucen silas genom durkslag när han anrättas.</p>
--	---

FIGUR 6: Kiersebärs-sause – recept ur Cajsa Wargs Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber, 1755.

En av kokböckerna från den tiden är Cajsa Wargs *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber*, från 1755. Lite kurios är att man, trots att *man*-konstruktionen då verkar ha sitt starkaste fäste i genren, letar förgäves efter uttrycket *man tager vad man haver* i Cajsa Wargs kokbok. Utan någon speciell vikt vid detta får den här gången ett recept från Wargs kokbok representera utmaningen. Varför ser hennes recept, i FIGUR 6, ut som det gör med avseende på verbformerna? I inledningen beskrivs matlagningsmomenten med hjälp av imperativ, men en bit in i receptet sker en övergång till s-passiv.

Det är naturligtvis omöjligt att ge något exakt svar på en sådan fråga, men jag tänker här argumentera för en förklaringsmodell med två huvudkomponenter. Den ena fokuserar på förutsättningarna för texttypen som sådan, i analogi med resonemanget att skillnaderna mellan matrecept och medicinska recept vad gäller ingredienslistan kan bero på att den fyller en mer akut roll i medicinska recept, eller på att ingredienserna kvantitativt ”väger” mer i de medicinska recepten. Den andra fokuserar på hur starka relationella

bindningar det finns texterna emellan, i analogi med förklaringen att ingredienslistan inte får någon riktig chans i matrecepten på grund av en stark genrenorm. I bägge fallen är en jämförelse med hur verbformer används i en annan genre, räkneböcker om grundläggande aritmetik, av viss nytta.

ANWARDS RECEPTANALYS – DE TEXTLINGVISTISKA FÖRUTSÄTTNINGARNA

Ett försök att förklara vad som styr valet av verbformer i recept finner man i Jan Anwards artikel "Från *potatisen kokas* till *koka potatisen*" (1994). Anward behandlar där en förändring som sker i genren under 1900-talet. Medan dagens matrecept närmast uteslutande skrivs med imperativer, hittar man vanligen s-passiver i recept från seklets början. Anwards syfte är att ge en principiell beskrivning av förändringen, en beskrivning han baserar på en pilotstudie av tre recept på kroppkakor, från 1914, 1980 och 1991. Det äldsta receptet byggs upp med s-passiver, de båda yngre med imperativer. Med hjälp av dessa och kompletterande exempel från Mårdsjö 1992, gör han en grov bedömning att övergången sker någon gång på 50- eller 60-talen. Han noterar också att övergången tycks ske abrupt, på så vis att man inte blandar de två formerna i ett och samma recept. För att göra reda för dessa observationer fokuserar Anward på de villkor som skribenten har att rätta sig efter, villkor som tycks ha gällt åtminstone under hela 1900-talet (Anward 1994: 259–62, nedan i min ganska informellt hållna tolkning).

Att skriva ett recept innebär att ge sig in i en speciell *språklig verksamhet*, vilket bland annat innebär att vi rättar oss efter vissa lingvistiska förutsättningar. För det första sätter den situation som ska beskrivas upp ramar för den språkliga framställningen. Recepttexter beskriver en relativt väldefinierad situation, där textens referenter kan sorteras in som "person", "mat" (råvaror, produkter eller färdiga rätter) eller "redskap". Det som primärt beskrivs i recepten är hur en person (kocken) behandlar mat med hjälp av diverse redskap. Situationen skapar därmed också väldefinierade tematiska relationer mellan dessa referenttyper, där den högsta tematiska rollen innehas av kocken, följt av mat och sist redskap, något som också får uttryck i hur referenterna hanteras grammatiskt. För det andra ges olika förutsättningar beroende på förhållandet mellan skribenten och den tänkta läsaren, liksom deras eventuella roller i den situation som beskrivs. Vad gäller recept, så är "normalsituationen" den att läsaren ska tillaga maten, så skribenten har att beskriva en situation där den tänkte läsaren deltar som huvudperson.

Anward ger utifrån det en förklaring till varför det är just imperativ och s-passiv som dominerar recepten. I och med att läsaren genom situationen identifieras med textens huvudperson (när han eller hon lagar mat utifrån receptet), är ytterligare identifikation med språkliga medel överflödig. I det läget är det på språkekonomiska grunder motiverat att använda verbformer där agenten inte får något explicit uttryck, i svenska lämpligen imperativ eller s-passiv.

Den förmodat *abrupta* karaktären på skiftet från s-passiv till imperativ under 1900-talet, att verbformerna inte gärna blandas i enskilda recept, beror i Anwards analys sedan på

hur skribenten hanterar förhållandet att textens huvudperson är identisk med den tänkte läsaren. Man kan välja att betrakta läsaren som en referent tillgänglig för direkt tilltal, vilket leder till imperativ (och eventuellt tilltal med andra persons pronomen) i texten. Om man däremot inte ser läsaren som åtkomlig för sådan direkt referens blir imperativ omöjligt att använda, och följden för receptens del blir konsekvent användning av s-passiv.

Då de grundläggande förutsättningarna tycks ha gällt under hela 1900-talet, vill Anward se förändringen som en del i mer allmän förändring av skriftspråket, där undersökningar visat t.ex. hur andelen imperativ ökat i annonser (Pettersson 1974), och direkt tilltal med *du* eller *ni* ökat i annonser (Pettersson 1974) och utåtriktad information från statliga myndigheter (Mårtensson 1987): "Förändringarna i matrecept, liksom liknande förändringar i andra genrer, kan därför ledas tillbaka till en förändring som innebär att talsituationen börjar användas som resurssituation i skrift [mitt "läsaren ses som direkt åtkomlig referent" ovan /LJ], något som kan betraktas som ett led i det allmänna närmande mellan tal och skrift som ägt rum under 1900-talet" (Anward 1994:261). Det som driver verbformsskiftet i genren skulle alltså inte vara en förändring av de *genreinterna* förutsättningarna, utan drivkraften är av mer generell natur. Däremot styr de *genreinterna* förutsättningarna vilka former som är inblandade, liksom hur förändringsförloppet ser ut.

MATRECEPT FRÅN TRE SEKEL

I min receptstudie använde jag Anwards språkliga analysmodell som utgångspunkt för en större empirisk undersökning på ett äldre material, där tretton svenska kokböcker från 1650 till 1879 var representerade. En närstudie av materialet från 1650, 1755 och 1879 gav en bild av hur recepten som texttyp sett ut. Intressant nog verkar genrens yttre ramar hållas påfallande konstanta över tiden. Recepten har i stommen en narrativ struktur. En serie matlagningsmoment radas upp i den ordning de ska utföras, där en kock behandlar mat (i någon form), eventuellt med hjälp av något redskap. En näst intill fullständig indelning av de ingående referenterna i kategorierna *kock*, *mat* och *redskap* enligt Anwards förslag är oproblematiskt. De fördelar sig dessutom kvantitativt nära nog identiskt i de tre kokböckerna. *Mat* är den vanligaste referenten med mellan 57,9% och 58,6% av instanserna i alla tre böckerna, följt av *kock* (mellan 32,8% och 35,4%) och *redskap* (mellan 6,0% och 8,9%).¹ Den tematiska hierarkin *kock* > *mat* > *redskap* får tydligt genomslag i satsstrukturen. En referent med högre tematisk roll intar en högre syntaktisk position på skalan *underliggande subjekt i passiv sats* > *subjekt* > *objekt* > *oblikt objekt* än en referent med lägre tematisk roll i samma sats. Detta gäller i alla tre böckerna, med en handfull möjliga undantag i de sammanlagt drygt tusen undersökta satserna. De skillnader i satsstruktur som finns mellan kokböckerna verkar överlag

¹ Beräkningen, utifrån Jäderberg 1995: 102, innefattar uttryckta såväl som underförstådda argument. "Kocken" är vanligtvis inte uttryckt, utan finns med som underliggande subjekt i passiva satser (löken skalas) eller som implicit subjekt i satser med imperativ (skala löken). Även en del instanser av "mat" som inte har explicit uttryck finns med i siffrorna, t.ex. i sammansatta uttryck som *löken skalas och Ø hackas fint* (där alltså räknat som två instanser av mat). Materialet från varje kokbok innehåller totalt mellan 785 och 920 instanser av kock, mat och redskap.

kunna ledas tillbaka på vilka verbformer som används i beskrivningen av matlagningsmomenten (se Jäderberg 1995: 93–107, för en utförligare beskrivning av språket i de tre kokböckerna). Utveckling på den fronten, som sammanfattas nedan, verkar alltså i likhet med utvecklingen på 1900-talet inte bero på någon förändring av recepten som texttyp.

I siffrorna som diskuteras nedan ingår de satser som beskriver de ”obligatoriska” moment som ska genomföras för att förfärdiga en rätt. Sådana satser utgör stommen i recepten och kompletteras framför allt med beskrivningar av olika villkor, som *när det kokar upp* och *tills köttet är mört*. Utanför de räknade satserna ligger också vissa alternativ och optionella moment, som oftast ligger i receptens slut och inte ingår i den huvudsakliga narrativa följden (*om man inte har x, kan man i stället använda y; såsen kan också redas med x* och liknande).

Jag har redan nämnt att utvecklingen grovt sett handlar om en variation mellan imperativ (skala löken), s-passiv (löken skalas) och en aktiv konstruktion med generiska *man* (man skalar löken). Grovt sett, eftersom en del andra konstruktioner (t.ex. av typen *löken får sedan koka i 10 minuter*) blandar sig i leken. De konstruktionerna kan dock fördelas som varianter inom tre konstruktionstyper, där imperativ, s-passiv och aktiv presens med generiska *man* utgör huvudvarianterna (med över 90% av instanserna inom respektive typ). Jag använder i de tabeller som presenteras genomgående beteckningarna I-typ (imperativ som huvudverb eller hjälpverb: *koka fisken, låt fisken koka, låt fisken kokas*), S-typ (s-passiv och relaterade konstruktioner: *fisken kokas, fisken skall kokas, fisken får koka, fisken kokar*) och A-typ (konstruktioner med generiska *man* och företrädesvis aktiv presens: *man kokar fisken, man skall koka fisken, man låter fisken koka, man låter fisken kokas*) som samlingsnamn för dessa. För enkelhetens skull kommer jag i den löpande texten ändå att tala om det som imperativer, s-passiver och *man*-konstruktioner.

år	I-typ	(n)	S-typ	(n)	A-typ	(n)	n
1650	94,0%	(233)	0,8%	(2)	5,2%	(13)	248
1733	76,8%	(162)	14,7%	(31)	8,5%	(18)	211
1736	95,4%	(229)	4,6%	(11)	0,0%	(0)	240
1751	43,2%	(153)	34,5%	(122)	22,3%	(79)	354
1755	46,8%	(103)	50,5%	(111)	2,7%	(6)	220
1761	19,8%	(67)	64,3%	(218)	15,9%	(54)	339
1778	17,4%	(16)	60,9%	(56)	21,7%	(20)	92
1792	0,0%	(0)	100,0%	(83)	0,0%	(0)	83
1808	6,0%	(7)	92,3%	(108)	1,7%	(2)	117
1822	0,0%	(0)	99,3%	(297)	0,7%	(2)	299
1847	0,0%	(0)	94,0%	(234)	6,0%	(15)	249
1863	0,0%	(0)	95,4%	(308)	4,6%	(15)	323
1879	0,0%	(0)	97,0%	(292)	3,0%	(9)	301

TABELL 1: Konstruktionstyper i satser som beskriver matlagningsmoment.

TABELL 1 beskriver fördelningen mellan de tre konstruktionstyperna i materialet (från Jäderberg 1995:110).² Som tabellen visar, används till största delen imperativ i recepten fram till och med 1736 och nästan uteslutande s-passiv från och med 1792. I stort handlar historien mest om de två formerna och förändringen från imperativ till s-passiv tycks ske gradvis under mitten av 1700-talet. Imperativen går från sin dominerande position fram till och med 1730-talet, till en andel runt 45% på 1750-talet, ner till knappt 20% på 1760- och 1770-talen, innan de försvinner helt. S-passiverna ökar i stort sett i motsvarande grad. Varianten med generiska *man* används inte i någon större utsträckning, men blommar tillfälligt upp just under förändringsperioden med ett par noteringar på drygt 20% (1751 och 1778).

Hur ska vi tolka siffrorna i relation till de förutsägelser som Anwards receptanalys ger? Helt klart är att de dominerande verbformerna varit imperativ och s-passiv. De är former där agenten inte får explicit uttryck, vilket alltså skulle vara motiverat på språkekonomiska grunder. Med sin uttryckta agent passar *man*-konstruktionen sämre i modellen. Men den varianten får heller aldrig något ordentligt fäste i genren, utan får i stort nöja sig med den korta blomstringsperioden i mitten av 1700-talet, då genren överhuvudtaget är inne i en turbulent period.

Den andra aspekten rör ”tilltalsbruket”, där ett binärt val skulle förklara den abrupta karaktären på övergången från s-passiv till imperativ på 1900-talet. Skribenten har att välja mellan att betrakta läsaren som direkt tillgänglig referent eller ej. Här får vi sära på imperativ å ena sidan och s-passiv tillsammans med *man*-konstruktionen å den andra, då den sistnämnda inte heller är någon variant av direkt tilltal. Enklast kan förutsägelsen uttryckas som att imperativ ska användas till 100%, eller inte alls. 1800-talet blir oproblematiskt med sin totala dominans av s-passiver. Från och med 1792 störs bilden endast av 7 förekomster av imperativ i recepten från 1808. Situationen före 1792 ser betydligt värre ut i det avseendet, med en andel imperativ på i tur och ordning 94,0% (1650), 76,8% (1733), 95,4% (1736), 43,2% (1751), 46,8% (1755), 19,8% (1761) och 17,4% (1778). Följande tolkning är ändå rimlig: En relativt stabil och konsekvent användning av imperativ råder en bit in på 1700-talet (materialet från den perioden kan kompletteras, men kokboksproduktionen tycks inte komma igång på allvar förrän en bit in på 1700-talet). Någon gång före 1750 sätts genren i rörelse, där slutresultatet efter några decenniers instabilitet är ett nytt stabilt stadium som råder ända in på 1900-talet.

Går vi in på hur verbformerna fördelar sig i de enskilda recepten blir heller inte bilden av en gradvis utveckling så markant. För att ta ett tydligt exempel fördelar sig verbkonstruktionerna, (från tabellen har vi 19,8% imperativ, 64,3% s-passiv och 15,9% *man*-konstruktioner) i de 25 behandlade recepten ur Winbergs kokbok från 1761 sålunda: 2 recept innehåller genomgående imperativ, 16 genomgående s-passiv, 2

² Receptmaterialet härstammar från följande verk: Een lijten kockebook (anonym, 1650), En nödig och nyttig hushålds och kokbok (Eger, 1733), En liten kokbok (anonym, 1736), Försök til pålitelig matredningsbok (Elzberg 1751), Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber (Warg, 1755), Kokbok (Winberg, 1761), Om nyttan av hallon i hushållningen (Wargelin, 1778), Nya svenska ekonomiska dictionnaren (Fischerström, 1792), Handbok wid brännwinsbränning (Weltzin, 1808), Handbok wid den nu brukliga finare matlagningen (Nylander, 1822), Kokbok (Björklund, 1847), Kokbok (Zetterstrand, 1863), Kok-konsten som vetenskap och konst (Haghdal 1879).

genomgående *man*-konstruktioner, 4 blandar s-passiv och *man*-konstruktioner och 1 blandar s-passiv och imperativ (Jäderberg 1995:111). Endast det sistnämnda bryter mot de förutsägelser Anwards modell ger. Hos andra författare (bland annat Cajsa Warg) finns fler ”brott”, men det är tydligt att man inte gärna blandar de olika typerna av referens ens under den turbulenta perioden.³

Vi kan konstatera att texttypen tycks sätta upp ganska snäva ramar för hur en utveckling kan se ut. En annan fråga är om det finns aspekter av texttypen som kan hjälpa till att förklara *varför* förändringen sker. I artikeln laborerar jag med några sådana möjligheter, av vilka en framstår som mest intressant i relation till Anwards studie. S-passiver och *man*-konstruktioner finns med redan i de äldsta recepten, men framför allt i det jag ovan kallade beskrivningar av alternativ och optionella moment, och alltså utanför de redovisade siffrorna. Sådana moment lämpar sig väl för den typen av konstruktioner och mindre väl för imperativ. I de recept på kroppkakor som Anward behandlar, från 1914, 1980 och 1991, finns de också med. Receptet från 1914 är skrivet med s-passiver och innehåller i avslutningen meningen *Överblivna kroppkakor kunna klyvas och stekas*. De från 1980 och 1991 använder imperativer i huvudbeskrivningen, men meningarna *Överblivna kroppkakor kan klyvas och stekas* (1980) och *Överblivna kalla kroppkakor kan klyvas och stekas* (1991) står kvar med passiv form. Intressant är att meningen i det yngsta receptet flyttats till en position bredvid den egentliga recepttexten. Vi kan se det som att behovet av den typen av konstruktion finns, men att den inte passar in med imperativen i recepten. En möjlig hypotes för förändringen i de äldre recepten är att de orsakar oreda redan där. Varianten med imperativ är då aldrig riktigt stabil, så det finns utrymme för s-passiverna att sprida sig till receptens stomme.

RÄKNEBÖCKER

Låt oss nu se på en likartad variation, under samma period men i texter av ett helt annat slag, avsnitt ur räkneböcker som behandlar grunderna i aritmetiken. Även om räkneböcker skiljer sig kraftigt från kokböcker, innehåller de ofta inslag som ur textsynpunkt påminner om matrecepten. Ett exempel ur Anders Celsius *Arithmetica eller Räkne-konst* från 1727, återgivet i FIGUR 7, får illustrera detta.

³ Man skulle utifrån detta kunna tänka sig att de ”inkonsekventa” blandade recepten är resultat av mer eller mindre konkreta hopklipp av rena passiv- respektive imperativrecept. Det verkar dock som att recepten med blandade former dyker upp redan innan de rena passiv-recepten finns representerade, så en sådan hypotes saknar empirisk förankring i materialet. S-passiverna tycks faktiskt ursprungligen ta sig in gradvis i enskilda recept.

<p>§. 174. <i>Schol.</i> Skulle man wille addera $\frac{1}{4}$ / $\frac{5}{6}$ och $\frac{7}{8}$ / så adderar man twänne i söns Der / näml. $\frac{1}{4} + \frac{5}{6} = \frac{3}{2} + \frac{5}{6} = \frac{13}{6}$ / sedan $\frac{13}{6} + \frac{7}{8} = \frac{26}{24} + \frac{21}{24} = \frac{47}{24} = 1 \frac{23}{24}$. Och således far man vidare fort / om bråken wore ännu flera.</p>	<p>§.174. <i>Schol.</i> Skulle man wille addera $\frac{1}{4}$ / $\frac{5}{6}$ och $\frac{7}{8}$ / så adderar man twänne i sänder / näml. $\frac{1}{4} + \frac{5}{6} = \frac{3}{12} + \frac{10}{12}$ / sedan $\frac{13}{12} + \frac{7}{8} = \frac{26}{24} + \frac{21}{24} = \frac{47}{24} = 1 \frac{23}{24}$. Och således far man vidare fort / om bråken wore ännu flera.</p>
<p>§.175. <i>Probl.</i> At subtrahera ett mindre bråk ifrån ett större.</p>	<p>§.175. <i>Probl.</i> At <i>Subtrahera</i> ett mindre bråk ifrån ett större.</p>
<p><i>Resol.</i> 1. Man subtraherar de gifna bråkens täljare ifrån hwarandra / och dividerar resten med deras allmänna nämnare.</p>	<p><i>Resol.</i> 1. Man subtreherar de gifna bråkens täljare ifrån hwarandra / och dividerar resten med deras allmänna nämnare.</p>

FIGUR 7: Exempel ur Anders Celsius Arithmetica eller Räkne-konst, 1727.

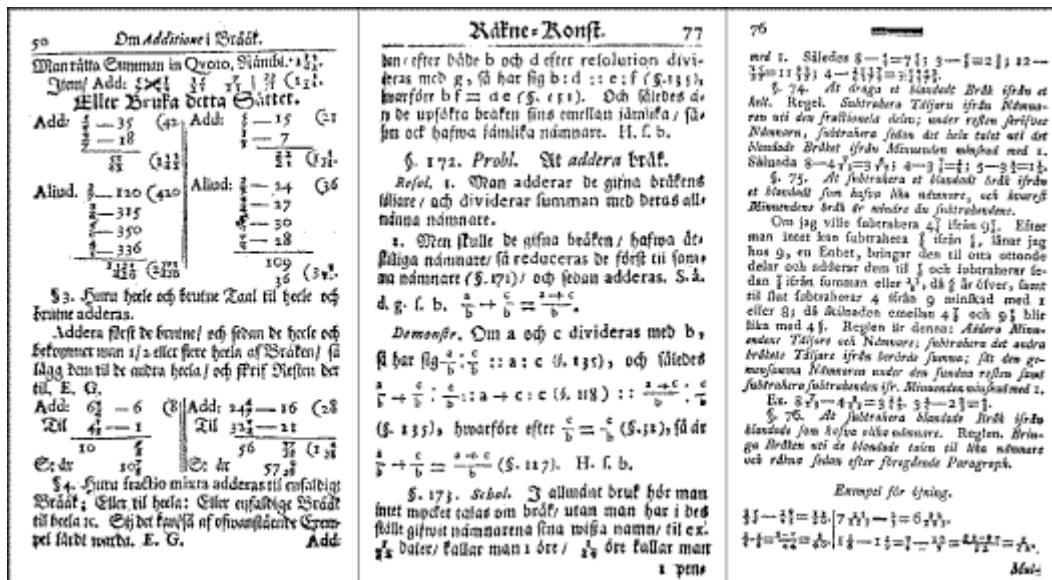
Texten i båda paragraferna beskriver, på ett sätt som kan jämföras med recepten, hur man ska förfara med vissa entiteter för att uppnå ett visst resultat. Det språkliga medel Celsius använder sig av är *man*-konstruktionen, t.ex. *Man subtraherar de gifna bråkens täljare ifrån hwarandra*. En skillnad mellan paragraferna är att den första (paragraf 174) beskriver hur man går tillväga för att addera specifika tal, medan den följande beskriver en mer generell regel. Överhuvudtaget är innehållet i räkneböcker mer komplext och varierat än i kokböcker, så de kvantitativa mått jag använder mig av nedan kräver en lite närmare presentation av materialet. För att möjliggöra en jämförelse med recepttexterna är materialet hämtat ur 15 räkneböcker från perioden 1655–1864.⁴

Den grundläggande urvalsprincipen var att söka böcker i Kungliga Bibliotekets samlingar, någorlunda fördelade över perioden, där det av titlarna framgår att de behandlar aritmetik. Ingen speciell hänsyn togs till vilka författarna var eller böckernas tänkta användningsområde. Ämnets natur gör ändå att det genomgående handlar om läroböcker skrivna av män och riktade till ungdomar och vuxna. (En närmare specifikation av spridning och användning saknar jag i nuläget.) Inom böckerna föll valet på de avsnitt som beskriver bråktalsräkning med de fyra räknesätten. Avsnitten skiljer sig såväl omfångsmässigt som strukturellt mellan böckerna, men vissa grundläggande drag går ändå att isolera.

Samtliga böcker behandlar de fyra räknesätten var för sig, där de i sin tur kan delas in i olika problemfall. Vanligt är till exempel att en avdelning om subtraktion börjar med problemet att subtrahera bråk med lika nämnare, för att sedan fortsätta med subtraktion som involverar bråk med olika nämnare. På den nivån finner vi beskrivningar i form av *generella regler*, som i Celsius §175 (i FIGUR 7). Jag har redan skilt dem från genomräknade *specifika exempel*, som i Celsius §174. Exemplet beskrivs i vissa fall med hjälp av grafiska uppställningar, ibland enbart med siffror och tecken, men ofta även med hjälp av ströord eller i löpande text. Ett annat vanligt inslag i texterna är

⁴ Materialet är hämtat ur böcker från följande författare och årtal: Agrell (1655), Sylvius (1693), Agnér (1710), Celsius (1727), Lidbeck (1737), Starbus (1750), Bergmark (1755), Andersson (1779), Beckmark (1795), Lithander (1814), Cronhielm (1829), Filén (1835), Berghäll (1852), Bergström (1855) och Bäckman (1864)

övningsuppgifter, ibland med facit men då utan någon lösningsalgoritm. Läger vi till det *bevis* i olika omfattning, mer eller mindre formellt uttryckta *definitioner*, allmänna *tips* och diverse annat, så visar sig räkneböckerna vara betydligt mindre enhetliga än kokböcker.

FIGUR 8: Exempelsidor ur tre räkneböcker: Sylvius 1693, Celsius 1727 och Beckmark 1795.

FIGUR 8 ger exempel på hur tre av räkneböckerna ser ut. Redan en snabb titt ger en lite bättre bild av hur de kan vara upplagda. Den variationen är naturligtvis intressant i sig, och en närmare analys av ett urval texter skulle vara av stort värde. För att ändå möjliggöra jämförelsen mot recepten, ska jag här koncentrera mig på den språkliga utformningen av en specifik delmängd satser i texterna, sådana som beskriver generella regler. Närmare bestämt ska vi titta på data från satser som beskriver de steg som ska genomgå för att lösa ett explicit omnämnt generellt problem. Omnämmandet – introduktionen av problemet – sker i rubriker av typen *Att addera två bråk med lika nämnare* eller i bisatser som *Om två bråk med lika nämnare skola adderas (så addera täljarna...)*.

Det visar sig att de aktuella satserna delvis följer mönstret från recepten. I princip förekommer samma tre konstruktionstyper, här realiserade till exempel som *addera täljarna* (I-typ), *täljarna adderas* (S-typ) eller *man adderar täljarna* (A-typ). Variationen och förändringsmönstren påminner också i viss mån med situationen i kokböckerna, men överensstämmelsen är långt ifrån fullständig.

år	I-typ	(n)	S-typ	(n)	A-typ	(n)	n
1655	96,2%	(102)	3,8%	(4)	0,0%	(0)	106
1693	94,1%	(32)	0,0%	(0)	5,9%	(2)	34
1710	63,8%	(30)	0,0%	(0)	36,2%	(17)	47
1727	0,0%	(0)	34,9%	(5)	65,1%	(28)	33
1737	0,0%	(0)	25,6%	(10)	74,4%	(29)	39
1750	38,1%	(24)	60,3%	(38)	1,6%	(1)	63
1755	1,7%	(1)	98,3%	(57)	0,0%	(0)	58
1779	0,0%	(0)	72,7%	(32)	27,3%	(12)	44
1795	67,9%	(36)	28,3%	(15)	3,8%	(2)	53
1814	87,2%	(34)	0,0%	(0)	12,8%	(5)	39
1829	7,7%	(5)	21,5%	(14)	70,8%	(46)	65
1835	7,4%	(2)	88,9%	(24)	3,7%	(1)	27
1852	100,0%	(48)	0,0%	(0)	0,0%	(0)	48
1855	96,3%	(26)	0,0%	(0)	3,7%	(1)	27
1864	100,0%	(41)	0,0%	(0)	0,0%	(0)	41

TABELL 2: Fördelning av konstruktionstyper i räkneböcker, för satser som beskriver räknemoment i generella regler.

TABELL 2 visar fördelningen mellan konstruktionstyperna. Liksom i kokböckerna dominerar imperativen i det äldsta materialet och liksom i kokböckerna tar s-passiverna över huvudrollen andra halvan av 1700-talet. Det är dock inte svårt att hitta skillnader. Påtagligt är att imperativen har ett betydligt starkare fäste i räkneböckerna än i recepten, där de lyser med sin frånvaro i mer än ett århundrade. Visserligen går andelen ner kraftigt i mitten på 1700-talet, men de försvinner inte på samma sätt som i recepten, och de dominerar åter helt redan vid mitten av 1800-talet. En annan tydlig skillnad är att *man*-konstruktionerna har betydligt högre frekvens i räkneböckerna. Medan de i recepten aldrig når en frekvens över 25%, utgör de här faktiskt den vanligaste konstruktionstypen i tre av texterna, med 65,1% (1727), 74,4% (1737) och 70,8% (1829). Rent allmänt visar siffrorna för räkneböckerna inte alls samma prydliga utvecklingsmönster, något jag återkommer till nedan. Först ska vi titta på om Anwards analys av recepten kan appliceras även på den här variationen.

Applicerar vi tankarna om tilltalsbruk, att vi måste välja mellan att betrakta mottagaren som tillgänglig för direkt referens eller ej, skulle vi förvänta oss att siffrorna för imperativ skulle hamna på allt eller inget, 0% eller 100%. De gör de nu inte (här heller), men man kan ändå tala om en tydlig tendens. I tre av texterna är andelen 0%, i två är den 100% och i ytterligare sex ligger den under 10% eller över 90%. Att *man*-konstruktionen används i högre utsträckning än i recepten är inte heller helt ologiskt utifrån Anwards modell. Anward nöjer sig med att beskriva det funktionella i att nyttja verbformer där agenten inte markeras språkligt på ett allmänt plan, ”styrt av någon allmän ekonomiprincip, i stil med Grice kvantitetsmaxim” (Anward 1994: 260).

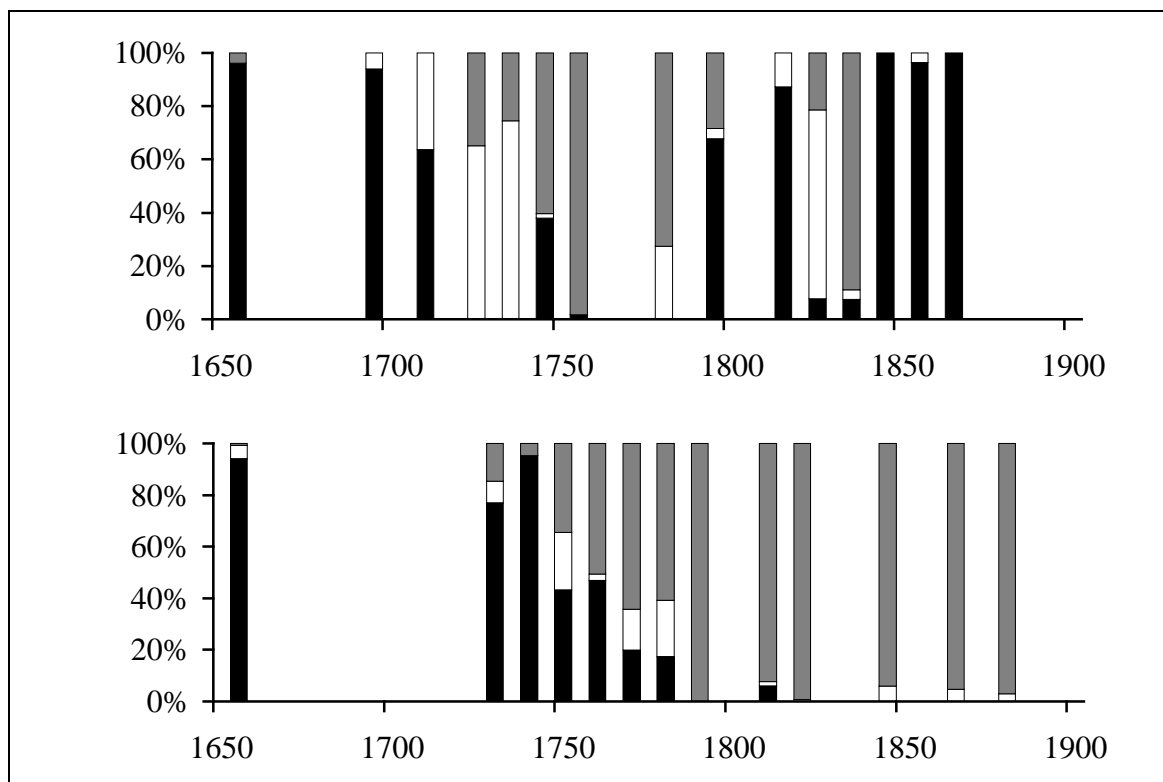
Vi kan ge detta en mer konkret och specifik innebörd. När man skriver långa narrativa följder med samma (genom situationen identifierbara) agent, blir det oekonomiskt (för att inte säga direkt tjatigt) att sätta ut agenten språkligt. I det perspektivet kan man faktiskt förvänta sig att *man*-konstruktionen har större chans i räkneböckerna. De textbitar där dessa siffror är hämtade från, generella regler, beskriver ofta inte mer än två eller tre räknemoment. De utgör en betydligt mindre del av texterna och är utspridda

bland de andra textdelarna. (Receptens längd varierar, men ett genomsnitt torde ligga på en sekvens av runt tio moment.)

Räkneboken från 1750, författad av Peter Starbus, ger ett utmärkt tillfälle att belysa resonemanget. Medan de tre föregångarna i materialet använder *man*-konstruktioner i mycket hög utsträckning, finner man hos Starbus endast ett sådant exempel bland 63 satser. Dessutom ser den boken ut att vara ett starkt motexempel mot tendensen att inte blanda imperativer med de andra konstruktionerna, med 38,1% imperativer och 60,3% s-passiver. Skrapar man på ytan kan man vända det till ett starkt argument för förklaringsmodellen. Starbus bok är den enda i materialet där de generella reglerna för varje räknesätt är samlade i ett stort inledande textblock, medan de andra delar in t.ex. addition i olika problemfall (lika nämnare, olika nämnare m.m.), där genomräknade exempel, övningar eller annan text finns inskjutet mellan reglerna. Den nästan totala frånvaron av *man*-konstruktioner kan alltså vara en reflektion av att det där handlar om långa sekvenser, i genomsnitt ungefär 16 moment (63 moment dividerat med 4 räknesätt). Längden på de narrativa textsekvenserna tycks alltså vara en viktig faktor, något som naturligtvis kan undersökas vidare i annat material. Fördelningen mellan imperativ och s-passiv då? Jodå, Starbus använder konsekvent en av formerna i vart och ett av de fyra textblocken.

KOKBÖCKER OCH RÄKNEBÖCKER – SKILLNADER I BRUKET AV VERBFORMER

Beskrivningen ovan har visat att en textlingvistisk analys utifrån texttypernas förutsättningar är en fruktbar väg. Receptens språkliga form håller sig inom snäva ramar, vilket tas väl om hand i Anwards modell. Även den utveckling som sker inom de ramarna styrs på ett tydligt sätt av textlingvistiska förutsättningar. Analysmodellen har också visat sig ha förklaringskraft i andra texter, räkneböckerna. Fortfarande fattas dock en hel del för en förklaring av t.ex. det faktum att Cajsa Warg om vart annat använder imperativer och s-passiver (även inom samma recept, FIGUR 6). Warg befinner sig mitt i den utveckling som grovt sett består i att imperativer byts ut mot s-passiver under 1700-talet. Vad är det som primärt driver den utvecklingen, och varför tar den just den form den tar? Anward menar alltså att utvecklingen från s-passiv till imperativ under 1900-talet är ett led i en större förändring, där skriftspråket på olika sätt kan sägas närma sig talspråket. Receptens utveckling från imperativ till s-passiv under 1700-talet kan då ses som en utveckling i andra riktningen. Vi skulle kunna se s-passivens uppgång (1700-tal) och fall (1900-tal) som en bild av det ”formella” skriftspråkets uppgång och fall.

FIGUR 9: Konstruktionstyperna I-typ (röd), S-typ (grön) och A-typ (gul) i räkneböcker (övre) och kokböcker (nedre).

Å andra sidan uppvisar inte räkneböckerna samma utveckling. Om vi ser förloppet i de bägge genrerna som varianter av en och samma utveckling kan vi isolera två huvudpoänger. Den ena gäller hur utvecklingen ser ut i ett stort perspektiv. FIGUR 9 ger en grafisk representation av utvecklingen inom de två genrerna. Med viss reservation för att ett annat urvalsförfarande vad gäller data från räkneböckerna kan ge en delvis annorlunda bild (minns att jag enbart räknat satser som beskriver ”generella regler”, där andra satser kan vara väl så intressanta), kan vi betrakta skillnaderna. I räkneböckerna sker en snabb utveckling från imperativ till s-passiv och *man*-konstruktioner redan i början av 1700-talet, tidigare än i recepten. Det ser också ut som att imperativen kommer tillbaka tidigt för att med ett par undantag dominera 1800-talet, ett århundrade då de fullständigt lyser med sin frånvaro i receptgenren. Utvecklingen i de båda genrerna ligger alltså inte i fas tidsmässigt. Den andra huvudpoängen är hur recepten uppvisar en kontinuitet i mönstret som inte finns på samma sätt i räkneböckerna. Imperativen i recepten försvinner gradvis, s-passiverna ökar gradvis och *man*-konstruktionen får en kort uppsving under förändringsperioden. I räkneböckerna syns inte alls samma kontinuitet i någon av konstruktionerna. En eventuell ”generell utveckling i skriftspråket” får olika utfall.

Den förklaring som ligger närmast till hands är att en stark norm och starka relationer mellan texter inom en genre försvårar plötsliga förändringar. När det gäller kokböcker och recept är den starka relationen till tidigare texter inom genren uppenbar, då recept ärvs, skrivs av och bearbetas över tiden. Haghdal uttrycker på ett vackert sätt ”plagieringen” i ett inledande kapitel i sin *Kok-konsten*, från 1879: “[...] ty plagieringen

kan spåras, som en sårad man genom sitt blod ända från 1400-talet intill närvarande dag. De som författat kokböcker hafva i mer eller mindre grad afskrivit tidigare författare, som föregått dem, och så måste det äfven allt jemt komma att tillgå, så vida vi ej blifva dåraktiga nog att förkasta all erfarenhet och endast lita på teori eller gissning.” I det perspektivet är det snarast förvånande att utvecklingen så snabbt uppnår det stabila tillstånd som råder från slutet av 1700-talet.⁵

Vilka förhållanden som råder på den punkten bland räkneböckerna är svårare att säga utan en noggrannare undersökning. I och med att de satser jag har tittat på är långt ifrån lika framträdande i räkneböckerna som motsvarande satser i recepten, är en direkt jämförelse också problematisk. Den inre komplexiteten i räkneböckerna måste vägas in. Men man kan anta att ett annat förhållande råder mellan texterna. En räknebok som behandlar grundläggande aritmetik är del i större ”genrer”, dels i sin roll som lärobok, dels i relation till litteratur som behandlar andra aspekter av matematik och vetenskap. De mer komplexa relationerna till andra slags texter skulle kunna leda till svagare band räkneböckerna sinsemellan, något som i en jämförelse mot kokböckerna eventuellt kan förklara den hoppande strukturen när det gäller utvecklingen på verbformsfronten.⁶

Poängen är att sådana aspekter, texternas relationer till varandra, någonstans måste in i en förklaringsmodell. Ett akut problem är att relationerna är svåra att fånga utan hamna vid ganska vaga efterkonstruktioner som de ovan. I det avslutande avsnittet skisserar jag ett generellt angreppssätt för att försöka hantera en del av problemen. I korthet bygger det på att analysera texter med avseende på ett antal (företrädesvis) *oberoende* variabler, för att uppräta och beskriva olika slags relationer mellan texter. Ingredienslistan utgör ett illustrativt exempel. Jag föreslog en stark genrenorm som en möjlig bidragande faktor till varför ingredienslistan inte utvecklas i matrecept, och använde samma norm som möjlig faktor i att förklara verbformernas utveckling. Tagna var för sig blir de inte mycket mer än svårkontrollerade efterkonstruktioner, men tillsammans kan de faktiskt vara starkare. Vi kan t.ex. använda ingredienslistans utveckling i matrecept och medicinska recept för att empiriskt etablera att de i någon mening utgör två skilda produktionsled. Vi får ett grovt mått på hur relationerna ser ut inom textgrupperna och mellan dem. Med det i botten kan vi sedan se hur en språklig utveckling skett i de olika leden.⁷ Räkneböcker har av naturliga skäl inga ingredienslistor, så vi skulle behöva söka

⁵ Ett konkret exempel har vi redan sett i de recept på kroppkakor som Anward behandlar, där vi i recept från 1914, 1980 och 1991 i princip får en ordagrann upprepning av samma informativa mening: *Överblivna kroppkakor kan klyvas och stekas.*

⁶ Mitt allmänna intryck är visserligen ett annat. De undersökta räkneböckerna utgör en ganska väldefinierad linje i tiden, med relativt enhetligt innehåll och relativt enhetlig struktur. Man kan leka med tankegången att genren *kräver* en språklig variation, för att en bok inte ska kunna anklagas för att vara ett direkt plagiat. Det går inte att variera och ändra innehållet i regler och bevis på samma sätt som man kan variera och ändra en maträtt.

⁷ Vad gäller hur medicinska recept sett ut med avseende på verbformerna, kan man i det här perspektivet förvänta sig att de följer ett utvecklingsmönster som avviker från matreceptens. Ett av exemplen från historien om ingredienslistan passar på ett bra sätt in i resonemanget. I det medicinska receptet från 1827 (figur 3) används imperativer, en tidpunkt då de verkar helt försvunna ur matrecepten. Även ”Bullen” Berglunds recept från 1930 (figur 5) blir intressant. Minns att ”Bullen” medvetet avstår från att använda ingredienslista. Hans recept är också skrivet med den ovanliga *man*-konstruktionen, vilket ger intrycket av att han på två olika punkter knyter an till en äldre tradition. Kanske finns under tiden efter Haghdal

efter andra ledtrådar för att etablera textrelationer. Men i princip *kan* den ”hoppiga” utvecklingen av verbformer där visa sig bestå av ett par skilda utvecklingslinjer med internt ”snyggare” mönster. Vägen är i alla fall öppen att leta andra lämpliga variabler som kan sprida ljus även över de inbördes relationerna mellan räkneböckerna och deras relationer till kokboksgenren.

CAJSA WARG OCH VERBFORMERNA – EN RESUMÉ

Att ge en fullständig förklaring av Cajsa Wargs verbformsanvändning är som sagt omöjligt. Jag har tagit upp olika specifika faktorer som kan vara värda att fånga en principiell beskrivning, och spekulerat kring deras olika roller i en förklaring. Utgångspunkten har varit Anwards analys av recepten som texttyp, som visat sig ha en så pass stor förklaringskraft att den är svår att undvara. Till det måste vi åtminstone foga en beskrivning av textuella relationer. Men en sammanfattning av resonemanget leder ändå till ett antal olika möjligheter att fundera över och beskriva utvecklingen, av vilka vi med s-passivens utveckling under 1700-talet i fokus kan skilja t.ex. följande:

1) En generell förändring sprider sig i skiftspråket, i det att det utvecklar en ”formell” stil som distanserar det från talspråk. Förändringen når recepten och ”borde” leda till en abrupt förändring till s-passiver, men de starka banden mellan kokböckerna bromsar utvecklingen.

2) En generell förändring sprider sig i skiftspråket, i det att det utvecklar en ”formell” stil som distanserar det från talspråk. En av aspekterna är en ökad användning av s-passiver. Den aspekten når in i vissa recept i början av 1700-talet. Då verbformerna är framträdande drag i genren noterar författarna en förändring. Genom de starka banden mellan kokböckerna sprids användningen på så sätt att varje författare driver förändringen ett steg längre.

3) Redan i de äldsta recepten används s-passiver för att beskriva alternativ och optionella moment. De stöter sig mot imperativen, men är svåra att undvara. En genreintern utveckling startar där ”målet” är ett konsekvent tilltalsskick, men utvecklingen bromsas av de starka banden.

4) Redan i de äldsta recepten används s-passiver för att beskriva alternativ och optionella moment. De sprider sig in i receptens förgrund och författarna uppfattar en förändring som de gradvis driver vidare.

möjlighet att se skillnader i språklig utveckling mellan recept som har ingredienslista och sådana utan (i den mån den traditionen överhuvudtaget lever vidare i någon utsträckning).

Uppdelningen är tänkt att illustrera två huvudfrågor. I vilken utsträckning är utvecklingen genreintern (3 och 4) och i vilken utsträckning är det ett resultat av påverkan utifrån (1 och 2)? Och vad är det egentligen som är den huvudsakliga aspekten av förändringen, en allmän förändring i relationen till läsaren (1 och 3) eller en mer begränsad fråga om olika verbformer (2 och 4)? I det senare fallet kan man se banden mellan texterna som en drivkraft, i det förra är det rimligt (men kanske inte nödvändigt) att se dem som en bromsande kraft. Att en likartad utveckling tycks ske något tidigare i 1700-talets räkneböcker gör det åtminstone möjligt att se hur genren kan ha blivit påverkad utifrån. Att räkneböckerna till skillnad från recepten under 1800-talet i stor utsträckning innehåller imperativ, pekar å andra sidan på den starka genreintern aspekten. En möjlig lösning, om man vill kombinera de aspekterna, är att receptgenren inte "sätter sig" förrän en bit in på 1700-talet.

Den andra frågan är viktig och, tror jag, lätt att förbise. Det ligger förmodligen en del i en tolkning att svenskt skriftspråk i stort har utvecklats från tidig "muntlighet" till ett stadium av "formellt skriftligt" (under 1700- och 1800-talen) och tillbaka till "muntligt" (1900-talet), den bild som recepten kan sägas visa. En sådan global utveckling är det lätt (och rimligt) att knyta till förändringar i samhällsstruktur och kommunikationsförhållanden. Det innebär dock inte med nödvändighet att sådana förklaringar är de primära när vi talar om specifika utvecklingsmönster. Det kan vara av värde att förhålla sig neutral till vilka de grundläggande entiteterna i en utveckling är, innan man frilagt tillräckligt med data. Jag har använt ett angreppssätt där vi beskriver hur språkliga fenomen sprids mellan språkanvändare i olika situationer. Frågan är på förhand öppen om det, för att ta det specifika fallet med s-passiver i recept, i första hand handlar om en spridning av "tilltalsskick" i allmänhet eller "bara" av verbformer. Skillnaden i var vi söker förklaringar blir stor.

SOCIOHISTORISK LINGVISTIK

Jag vill nu sätta de behandlade exemplen i relation till några arbeten inom sociohistorisk lingvistik och genreanalys. Termen sociohistorisk lingvistik brukar ledas tillbaka till ett arbete av Suzanne Romaine, *Socio-historical linguistics* (1982). Det handlar om olika försök att kombinera metoder och resultat inom sociolingvistik och ”traditionell” historisk lingvistik. Förutom Romaine får det intresseområdet i den här framställningen främst representeras av James Milroy (1992) och Douglas Biber & Edward Finnegan (1989). De uttrycker tre olika sätt att hantera relationen mellan historisk lingvistik och sociolingvistik, vart och ett med sina poänger, men också problem.

MILROY – SOCIALA NÄTVERK OCH SPRÅKLIG IDENTITET

Ett vanligt sociolingvistiskt undersökningsobjekt har sedan 1960-talet och Labovs viktiga arbeten varit fonetisk/fonologisk variation, ofta med språkliga data hämtade från olika sociala grupperingar i storstäder. James Milroy har tillsammans med Lesley Milroy i den traditionen bidragit med forskning kring språksituationen i Belfastområdet. I *Linguistic variation & change* (1992) vill J. Milroy med den bakgrunden ge en samlad bild av hur variation och förändring samspelar i språket. Milroy menar att det ultimata målet för historisk lingvistik är att förklara vad som orsakar språkförändring. Den grundläggande frågeställningen, *the actuation problem*, hämtar han från Weinreich, Labov & Herzog (1968: 102):

Why do changes in a structural feature take place in a particular language at a given time, but not in other languages with the same feature, or in the same language at other times? This actuation problem may be regarded as the very heart of the matter.

Milroy själv fortsätter (1992: 20):

In attempting to solve the actuation problem we are concerned with no less than the origin of change: we want to locate its beginnings and by any means possible attempt to explain why that particular change was initiated and diffused at some particular time and place. It seems clear that to tackle it, we must take account of how speakers initiate changes [...].

Många variabler är inblandade i variation och förändring, och på detaljnivå, när vi accepterar att det är individer som initierar och sprider förändringar, blir det i praktiken omöjligt att göra stabila förutsägelser. Det vi kan göra är att nå bättre och bättre förståelse för vilka faktorer som styr uppkomst och spridning av olika lingvistiska fenomen. Här skiljer Milroy mellan system-orienterade förklaringar och mer socialt relaterade, eller talar-orienterade, förklaringar. En ”Saussureansk” bild av språk, där alla de ingående delarna relaterar till varandra i en koherent helhet, skulle utgöra en extremt system-baserad pol. En förändring på någon punkt i ett sådant system ger en instabilitet

och får konsekvenser för andra delar i systemet. Utan att helt förneka värdet av systemorienterade förklaringar intresserar sig Milroy mest för den andra polen, och det grundläggande argumentet för detta är relativt enkelt. Stabila och enhetliga stadier i språk är bekväma idealiseringar att laborera med i en beskrivning, men i realiteten syns variation och förändring var vi än tittar. Samtidigt är det uppenbart att stor variation och kraftiga förändringar kan leda till problem i kommunikationen. Om vi nu inte vill se alla språk som mer eller mindre defekta, och ändå tar oss an problemet att förklara variation och förändring, gör vi bättre i att vända på steken och anta att variation och förändring trots allt fyller viktiga funktioner. Den grundläggande och ständigt återkommande talarorienterade förklaringen hos Milroy är att variation används för att markera social identitet.

Den punkt där Milroy kan göra anspråk på originalitet är hur han driver det tänkandet till sin spets. När vi angriper *the actuation problem* och språkförändring i allmänhet måste vi börja med att fråga oss vilka faktorer som *motverkar* förändringar och *upprätthåller* stadier av strukturerad variation. Speciellt viktigt är att sådana stadier kan innehålla stabil variation som är svår att förklara endast utifrån språkinterna "systemorienterade" regler och principer. Vikten av att fokusera extra på talarna och se variationen som resultat av deras sociala situation, exemplifieras väl med ett citat (1992: 83) om skillnad i uttal mellan Standard British English, där vi finner /ei/ i ord som *gate* och *place*, och Cockney, där motsvarande uttal är /ai/:

The occurrence of /ai/ in one dialect and /ei/ in the other is a result of the agreement within each community on a consensus norm of usage within that community, and the difference cannot be explained without some reference to this fact. There would be little point in having these different norms (which are arbitrary in linguistic terms) if they did not carry social meaning, distinguishing between one community and another and carrying a sense of community identity for speakers.

Belfast-projekten, som genomfördes mellan 1975 och 1982, sägs ha designats med tanke på att stabil variation måste förklaras. J. Milroy & L. Milroy hämtade sina data där de sociala skillnaderna var små, så social grupp tillhörighet utgjorde ingen grundläggande variabel, men i grunden använde de ett urvalsförfarande efter traditionellt sociolingvistiskt mönster med kön, ålder och bostadsområde som talarvariabler. Till detta fogades dock undersökningar om strukturen på individernas *sociala nätverk*, med mått som speglar "graden av umgänge" (kvantitativt såväl som kvalitativt) inom och utom de fördefinierade grupperna. Att fokusera på vilka sociala relationer som råder inom och mellan grupper av individer ger bättre möjligheter till hållbara sociolingvistiska generaliseringar (Milroy 1992: 85):

[W]hereas stratificational social class theory cannot be universally applicable to all historical states, to bilingual situations, or to language- (that is, speaker-) contact situations (and all of these are relevant in historical description), all speakers at all times have had ties of some kind – weak or strong – with other speakers. Thus, unlike social class, social network does not require us to project at the initial stage a fully-fledged theory of social structure on to the linguistic

data. We can therefore view social network, or some similar model or relationships between individual speakers, as the basis of a strictly sociolinguistic theory.

Milroys grundläggande generaliseringarna blir av typen: Starka sociala band mellan individerna i en grupp motverkar förändringar, och förändringar sprids primärt mellan grupper via individer som har svaga sociala band till individer i flera olika grupper. Han skjuter därmed de grundläggande förklaringarna från socialgrupp, kön, ålder och bostadsområde *i sig*, mot de strukturer som sådana grupper har, något som kan skilja sig från samhälle till samhälle och från tid till tid. Samtidigt menar han att den typen av förklaringar måste kompletteras med ytterligare information om den sociala strukturen. I en grupp med genomgående starka interna band och minimal kontakt med andra grupper skulle vi inte förvänta oss någon förändring, men den strukturen existerar knappast. I en mer realistisk konfiguration, en grupp med starka interna band som samtidigt har kontakt med andra grupper via svaga sociala band, kan vi förvänta oss ett av två scenarier. Språket i gruppen kan förändras från det i de grupper den har kontakter med, i ett strävande efter att upprätthålla gruppens identitet. Alternativt kan den agera mindre konservativt och ta upp förändringen. För att nå en mer fullständig beskrivning måste vi komplettera en inventering av den sociala nätverksstrukturen med information i termer av typen *status*, *social rang* och *prestige*, termer som Milroy menar måste ges mer precis innebörd i framtida sociolingvistiska undersökningar.

I vilket fall, menar Milroy, krävs en välutvecklad sociolingvistik i botten för att förstå de grova och till synes stegvisa utvecklingsmönstren som den historiska lingvistikens beskriver. Med dålig kontroll över historiska data måste vi använda oss av nuet, där vi systematiskt kan observera hur språket används i en social kontext, och projicera bakåt i tiden (1992: 46 – 47):

[H]istorical linguistics does not have experimental control of its database, and so it cannot always isolate the variables that may be involved in an explanation. [...] Sometimes the data may be so impoverished that decisions cannot be made as to what is the best description amongst a set of possible descriptions, or what is the best explanation amongst a set of possible explanations. The result is that interpretations of the surviving evidence are often strongly dependent on current theoretical assumptions (which may of course be dubious) and, more widely, on current ideological positions (which are even more dubious). [Therefore] it seems that our understanding of the nature of linguistic change will ultimately depend, not mainly on historical data, but [...] on our ability to observe it systematically at the present day in social contexts of use, because that is where we can most readily locate change in progress in a specifiable social context. This in turn makes it possible to project backwards.

Milroys pessimistiska inställning till historiska språkdata kommer sig förmodligen av att han främst intresserar sig för ljudförändringar (även om han ofta tycks adressera

språklig förändring i ett vidare perspektiv).⁸ Men kopplingen mellan historisk lingvistik och sociolingvistik kan sträcka sig utanför frågan om ljudförändringar.

ROMAINE – SOCIOHISTORISK LINGVISTIK APPLICERAT PÅ SKRIFTSPRÅK OCH SYNTAX

Romaines (1982) huvudsakliga tema är snarast vetenskapsteoretiskt, där olika sociolingvistiska metoder och teorier får utstå starkt kritisk närgranskning. Hennes vetenskapsteoretiska syn är en helt genomdriven variant av den som framför allt förknippas med Karl Popper (se t.ex. Popper 1972). Det finns inga otolkade data, utan empiriska resultat är alltid färgade av ett teoretiskt perspektiv. Vi kan inte bygga en teori utifrån insamlade data. Förhållandet mellan teorier och empiriska data är i stället sådant att de senare enbart kan användas för att motbevisa (och aldrig slutgiltigt bekräfta) de förra. Med det snäva perspektivet på vad som kan utgöra en teori riktar Romaine allmän kritik mot stora delar av sociolingvistikens, och hon är generellt skeptisk till möjligheterna att överhuvudtaget formulera en empirisk sociolingvistisk teori. Men kritiken ligger inte bara på det allmänna planet. På punkt efter punkt synar Romaine specifika teorier och metoder och kan visa på en mängd problem som måste hanteras varsamt, t.ex. rörande urvalsförfarande, och signifikanstestning. Jag ska inte här gå in på detaljer, då just problem blir ett huvudsakligt tema i resten av den här framställningen, och åtminstone en del av dem som Romaine betonar kommer att dyka upp i en form eller annan.

Bättre är att kort titta på de mer optimistiska aspekterna i Romaines egen analys. Framför allt intresserar sig Romaine för om man med kvantitativa metoder kan komma åt förhållandet mellan hur lingvistiska och extralingvistiska faktorer inverkar på språklig variation och förändring, och i så fall hur. Det vi kan göra, i brist på möjligheten att skapa en sociolingvistisk teori, är just att använda oss av kvantitativa metoder för att organisera data och upprätta taxonomier (1982: 285):

⁸ En liknande inställning finner vi, tydligt driven av intresset för ljudförändringar och variation. (men även här med toner av mer allmän karaktär), hos Labov (1994: 10 – 11): *"The principal strength of historical linguistics lies in its ability to trace many linguistic changes over long periods of time. [...] With ten to twenty centuries of language development in view, historians can feel more secure than formal linguists [...]. But the data that are rich in so many ways are impoverished in others. Historical documents survive by chance, not by design, and the selection that is available is the product of an unpredictable series of historical accidents. [...] Historical linguistics can then be thought of as the art of making the best use of bad data. The art is a highly developed one, but there are some limitations of the data that cannot be compensated for. Except for very recent times, no phonetic records are available for instrumental measurements. We usually know very little about the social position of the writers, and not much more about the social structure of the community. Though we know what was written, we know nothing about what was understood, and we are in no position to perform controlled experiments on crossdialectal comprehension. Our knowledge of what was distinctive and what was not is severely limited, since we cannot use the knowledge of native speakers to differentiate nondistinctive from distinctive variants."*

Such taxonomies do not explain change, but they suggest useful questions and directions for further research; and they generate new facts and problems which stand in need of explanation. For instance, why have certain combinations of linguistic and social factors not been observed? Are we likely to find a variable originating with a stylistic stratification which emerges at a later stage as a social variable without stylistic shift? How do indicators 'become' markers? And finally, from a historical point of view, what is the life cycle of a variable, i.e. does, for example, social variation imply the development of stylistic variation?

Genom att applicera sådana metoder även på historiskt material kan bilden successivt klarna. Vi behöver inte vara låsta vid att, som Milroy säger, använda nuet för att förstå och förklara det förgångna, utan vi kan gå andra vägen. Skrivna texter är definitivt inte oberoende av kontext. Romaines primära undersökningsobjekt är relativkonstruktioner i "Middle Scots", analys av en syntaktisk variabel med data från skriftspråk. Det gör att inställningen till skriftspråket skiljer sig kraftigt från den som Milroy ger uttryck för. Skriftspråket får hos Romaine en oberoende status gentemot talat språk. Snarare än att betrakta skriften som någon slags avbild av det talade språket, vill hon se talspråk och skriftspråk som exempel på språkligt beteende realiserat i olika kanaler. Skriften har potential att fungera som ett fullvärdigt autonomt medium för språket, och skriftspråklig variation blir intressant i sig. Kopplingen till sociolingvistik sker i första hand genom möjligheten att applicera sociolingvistisk metod på skrivna texter (1982: 13):

Anyone can observe that two samples of speech or writing are different. Sociolinguistic analysis can show us that there are patterns in the choices which a speaker/writer does make, on the one hand, and can make, on the other. Since the choices are not entirely free, we need to observe the conditions or factors that may influence them; and it is here that sociolinguistic methodology is applicable. Past studies of variation tell us what to look for; for example, we know that there are a host of extralinguistic or social factors which may come into play in the selection of a particular variant, e.g. age, sex, social class, context, role, etc., as well as linguistic ones, which may be either universal or language-specific. Such studies provide us with descriptive models for looking at and organizing the variation into a meaningful structure which it is hoped has some 'explanatory' and predictive power.

I sitt genreindelade material från perioden 1530-50 finner t.ex. Romaine skillnader i användningen av olika relativkonstruktioner som kan hjälpa till att belysa den sociolingvistiska situationen på den fronten i dag. Med en rangordning av genrer från mer formell till mer folklig prosa, finner hon stilistiska mönster i användningen som har motsvarigheter i modern skotska. Den typen av data sätter den nuvarande situationen i nytt perspektiv, eftersom det tyder på att vi har att göra med en *stabil variation* under lång tid, snarare än en pågående förändring. Genom att noggrant studera och systematiskt jämföra både stilistisk och social variation i ett historiskt perspektiv kan vi

nå en bättre bild av variation och förändring än om vi betraktar historiska data från skrivna texter som ”dåliga” och ”utom experimentell kontroll”. Vi kan inte bygga en empirisk sociolingvistisk teori utifrån sådana data, men det gäller enligt Romaine även för synkrona data från talspråk. Däremot kan de alltså ge en betydligt bättre förståelse för hur förändring går till, och vilka specifika frågeställningar som är värda att fokusera på.

BIBER & FINNEGAN **– FRÅN SAMVARIERANDE VARIABLER TILL TOLKNING**

En annan metodologisk variant, mer utförligt beskriven i Biber 1988, använder Biber & Finnegan i artikeln ”Drift and the evolution of English style” (1989). Grundinställningen är att kvantitativa data faktiskt kan samlas och behandlas utan någon helt specifik frågeställning eller modell. Problemen med ett representativt urval blir i det inledande skedet inte akut, eftersom metoden i sig snarare är undersökande än testande. Ett stort antal texter analyseras med avseende på ett stort antal språkliga variabler. Genom så kallad faktoranalys grupperas automatiskt de språkliga drag som starkast samvarierar i texterna. Dessa grupper av samvarierande drag, kallade faktorer, ges sedan en tolkning som funktionella dimensioner över vilka texterna kan variera. I artikeln följer Biber & Finnegan tre engelska genrer genom historien med avseende på tre olika dimensioner som de menar på skilda sätt kan ges en tolkning i termer av muntligt och skriftligt språkbruk.

Att rättvist återge deras resultat och resonemang kräver mer utrymme, men förhoppningsvis kan en kort sammanfattning ändå ge en informativ bild. Den första faktorn de beskriver, benämnd faktor A, innehåller 28 språkdrag som samvarierar i texter. (Det bygger i det här fallet på tidigare studier av ett annat material.) De kan i sin tur delas in i två grupper om 5 respektive 23 drag, där hög frekvens av ett språkdrag inom en delgrupp statistiskt sett innebär en hög frekvens av de andra dragen inom samma delgrupp, och en låg frekvens innebär låga frekvenser överlag inom delgruppen. Grupperna skiljer sig så tillvida att en hög frekvens med avseende på variabler i den ena gruppen samexisterar med en låg frekvens av dragen i den andra gruppen och vice versa. Gruppen med de fem dragen förses i framställningen med positiva värden och de andra med negativa (vilket i sig är godtyckligt). Som exempel är de två variablerna med de största positiva värdena i faktor A substantivfrekvens och ordlängd, medan de två starkast negativa variablerna är ”private verbs” (think, feel o.d.) och ”that-deletion” (I think [that] he went). Det innebär att det överlag finns ett samband så att t.ex. texter med hög andel substantiv statistiskt sett också har relativt långa ord, få ”private verbs” och få instanser av ”that-deletion”.

Den delen av analysen, gruppering av samvarierande variabler i faktorer, sker utan någon på förhand given tolkning. Nästa steg i analysen är att ge faktorerna en funktionell tolkning (s. 490):

The interpretation of a factor as a functional dimension is based on the assumption that a co-occurrence pattern indicates an underlying communicative function shared by the

co-occurring features. That is, it is assumed that particular sets of linguistic features co-occur frequently in texts because they serve a related set of communicative functions. The interpretation of a factor thus involves an assessment of the communicative function(s) most widely shared by its defining features. In the interpretation, it is important to consider the likely reasons for the complementary distribution between positive and negative feature sets as well as the reasons for the co-occurrence patterns within those sets.

Faktor A ges i tolkningen benämningen ”Informational versus Involved Production”, vilket ungefär innebär att höga värden (d.v.s. många substantiv, långa ord, få instanser av ”that-deletion” o.s.v.) markerar hög informationstäthet och precist innehåll. De två andra dimensioner som på liknande sätt behandlas i artikeln får i tolkningen benämningarna ”Elaborated versus Situation-Dependent Reference” (faktor B) och ”Abstract versus Nonabstract Style” (faktor C). De tre faktorerna, argumenterar författarna, kan ses som olika aspekter av en vidare skillnad mellan muntlighet och skriftlighet i språkbruket. Ett utpräglat muntligt språkbruk karaktäriseras då t.ex. av låg informationstäthet, situationsberoende referenser och icke-abstrakt stil.

	Fiktio	Essäer	Brev
Faktor A			
1600-tal	-1,0	6,1	-7,2
1700-tal	7,2	8,7	-2,0
1800-1865	11,6	9,7	-3,0
1865-1950	6,8	3,4	-10,9
Faktor B			
1600-tal	5,4	6,2	-1,0
1700-tal	9,6	8,4	3,3
1800-1865	5,3	7,6	1,2
1865-1950	-1,1	2,7	-3,4
Faktor C			
1600-tal	0,8	2,5	-0,3
1700-tal	2,7	2,4	-1,8
1800-1865	-0,8	1,7	-1,3
1865-1950	-1,6	-1,1	-1,8

TABELL 3: Utvecklingen i tre engelska genrer med avseende på ”muntlighet” och ”skriftlighet”. Höga värden för de olika faktorerna kan tolkas som olika aspekter av ”skriftligt” språkbruk. Siffrorna är hämtade från Biber & Finnegan (1989: 499), tabell 3.

Dessa dimensioner följer Biber & Finnegan i texter från tre olika genrer (fiktionsprosa, essäer och personliga brev) indelade i fyra tidsperioder (1600-tal, 1700-tal, 1800-tal fram till 1865 och ”moderna” texter från 1865 till 1950). Resultatet återges i sammanfattning i TABELL 3, där höga värden för de olika faktorerna kan tolkas som olika aspekter av ”skriftligt” språkbruk.

I en jämförelse mellan genrerna sticker framför allt de personliga breven ut som de mest muntliga över samtliga dimensioner varje tidpunkt. I den historiska utvecklingen ser författarna en övergripande utveckling mot ett mer och mer muntligt språkbruk, med en tillfällig reaktion mot denna utveckling under framför allt 1700-talet. Mönstren kopplas

samman med andra förändringar i samhället, nya genrer och nya kommunikationsförhållanden (1989: 515 – 516):

The drift towards orality has been steady and cumulative – but not always without resistance. This pattern of drift reflects a range of functional forces. The shift to more oral styles served the demands of a progressively wider reading public. As large numbers of middle- and working-class speakers became literate, the reading public represented a wide range of interests, concerns, and competencies. A general, popular literacy, appealing to a broad spectrum of the population, was thus increasingly required. In addition, relatively oral, direct styles arose in the 17th and 18th centuries to meet the functional demands of the new informational, expository genres. Finally, the trend towards more oral styles reflects aesthetic attitudes, tied in particular to preferences for nature and naturalness. The reaction to this trend in the middle periods was due at least in part to conscious disagreement concerning the appropriate purposes and audiences for written prose. These counterpurposes resulted in the preference for extremely literate styles found in some writers during this period.

Angreppssättet är alltså på många vis skilt från både Milroys och Romaines. Den metodologiska utgångspunkten är texternas utformning i sig, där vi kan söka olika generaliseringar. Mönstren ges en grov funktionell tolkning och följs i olika slags texter genom tiderna. De förändringar som framträder kopplas till likaledes grova förändringar i samhället.⁹

PROBLEM

Inom sociohistorisk lingvistik har man, som exemplifierats ovan, utvecklat diverse olika metoder och angreppssätt för att möta en mängd svåra problem. Det finns klara poänger med de olika angreppssätten, och de har onekligen lett till intressanta resultat, men de har också sina svagheter. Jag tror inte att jag behöver ägna allt för mycket utrymme till att slå fast parallellerna till genreundersökningar och de data och tankegångar jag presenterade utifrån recept och räkneböcker: Vi vill på olika sätt undersöka hur vissa språkliga konstruktioner uppstår och sprids. Vi vill veta vad som driver fram nya

⁹ En titt i tabell 3 ger vid handen att ”reaktionen” mot utvecklingen under 1700-talet (och i vissa fall 1800-talet) var kraftig. Det kan tyckas märkligt att författarna här talar om en reaktion mot ett generellt mönster, snarare än en generell utveckling från muntligt till skriftligt och tillbaka. Per Lagerholm har provat den här metoden anpassad till svenska texter och där funnit ett likartat utvecklingsmönster i tiden (Lagerholm 1996), och de data jag här presenterat från kokböcker och räkneböcker stöder också tanken på att utvecklingen i svenskan snarast generellt har gått fram och tillbaka. Biber & Finnegan bygger sin tolkning på att 1700-talets texter var spridda över ett bredare spektrum än vid andra tidpunkter, med extremt skriftliga texter bredvid extremt muntliga. Den ”egentliga” utvecklingen skulle alltså vara mot muntlighet. Att det sedan är fråga om en reaktion mot denna utveckling exemplifieras med citat där författare i materialet uttryckligen kommenterar sitt eget språkbruk i den riktningen.

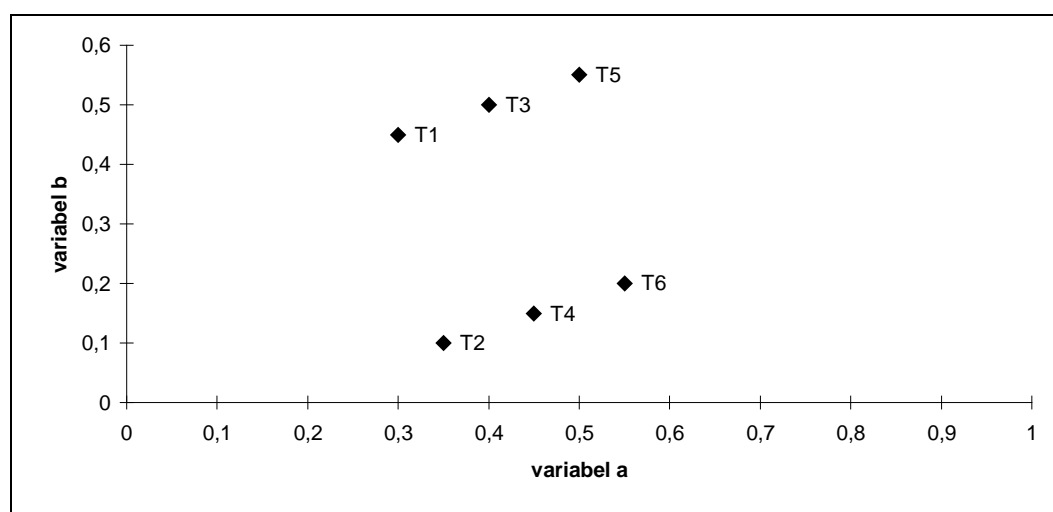
former, varför de uppträder vid en viss tidpunkt i en viss "genre" (eller språklig verksamhet) och inte i andra genrer eller i den genren vid andra tidpunkter (the actuation problem, översatt till skrivna texter). Vi vill, som Romaine uttrycker det, göra reda för uppkomst och livscyklar hos socialt och stilistiskt funktionella variabler. Vi vet att vi måste räkna med både "lingvistiska" och "sociala" faktorer och vi vill veta hur de samspelar. Vi kan se utvecklingsmönster genom seklerna som vi gärna vill knyta till förändringar i samhället...

Framför allt Romaine visar på, och försöker ta itu med att strukturera och angripa, de problem som finns. Det är problem som till stor del försvinner i Milroys och Biber & Finnegan's respektive framställningar. För att återknyta till tidigare avsnitt och konkretisera ett par problem med Milroys framställning, kan vi ta exempel från recept och räkneböcker. Ingredienslistan verkar utvecklas i medicinska recept för att i ett långt senare skede nå kokböckerna. Det verkar i mina ögon ytterst tveksamt att se frånvaron av ingredienslista i äldre kokböcker som någon slags markör, eller att förklara utvecklingen i medicinska recept med en sådan drivkraft. Däremot kan man, som "Bullen" Berglund, använda frånvaron av lista som markör i det senare skede då kokböckerna som regel har dem. Ett liknande resonemang torde kunna appliceras på språkliga variabler, där möjligheten till variation inte når alla språkbrukare samtidigt (eller alls). När variation faktiskt uppträder verkar det inte heller alltid meningsfullt att tilldela de olika varianterna någon specifik funktion. En enkel illustration av det problemet är att Cajsa Warg 1755 i ett recept kan använda s-passiv för att i nästa använda imperativ, och att Starbus 1750 använder s-passiv för att beskriva bråktalsräkning med ett räknesätt och imperativ med ett annat. Om drivkraften för sådana förändringar var att få tillgång till nya markörer av olika slag, skulle vi förvänta oss att tydligare kunna tolka in stilistiska eller sociala mönster i användningen i ett tidigt skede. Men det är uppenbart svårt i många fall. Jämförelsen är kanske inte alldeles rättvis, men att som Milroy ganska ensidigt söka (social) funktion som drivkraft för variation och förändring leder lätt till tveksamma tolkningar. Det är svårt att på det viset isolera och fokusera på enbart de sociala aspekterna.

Biber & Finnegan söker sig också väldigt snabbt till tolkningar och slutsatser. De mönster som framträder i termer av en förändring mot ökad muntlighet är intressanta, och en koppling till förändringar i samhället rimlig. Men när vi går in mer detaljerat i ett material blir det, som jag påtalade i diskussionen om verbformer i recept och räkneböcker, betydligt svårare att få något riktigt grepp på vad det egentligen innebär att muntligheten ökar eller minskar. Den typen av förklaringar som Biber & Finnegan rör sig med blir svåra att applicera *direkt* på enskilda texter, eller på utvecklingen i specifika genrer. Man kan tänka sig att se fenomenet snarare som en serie detaljförändringar som startar i olika språkliga verksamheter, sprids till andra, och samtidigt påverkar relaterade språkdrag. Introduktionen av ett par nya verksamheter skulle i princip kunna räcka för att sätta en sådan förändring i rörelse. Det behöver alltså inte med nödvändighet handla om en samlad och stadig marsch mot ökad muntlighet.

En mer allvarlig kritik kan man dessutom rikta mot det grundläggande antagandet att samvarierande språkliga variabler fyller en likartad kommunikativ funktion. Ett sådant generellt antagande kräver närmare belysning. Till exempel kan man enkelt konstatera

att samvariation kan ha diverse olika orsaker, och att det kan vara en nog så intressant och komplex företeelse i sig. En orsak till samvariation – som det inte framgår hur författarna hanterar – är att det finns väldigt direkta kopplingar mellan resultaten av olika mått. För att ta ett exempel från de få variabler jag nämnde ovan, kan man fråga sig hur förhållandet är mellan ordlängd och andelen substantiv. Det torde finnas ett direkt orsakförhållande här, då den genomsnittliga (eller vanligaste) ordlängden i olika ordklasser rimligtvis varierar. Likaledes sätter t.ex. en hög andel substantiv upp gränser för andelen ord i andra ordklasser, eftersom det bara finns 100% ord att fördela. Det framgår som sagt inte hur de hanterar den typen av problem, men det finns sådana samband av skiftande slag. Det är komplicerat och bör tas om hand, vilket i sin tur måste leda till ytterligare svårigheter att överblicka vad det egentligen är man räknar.

FIGUR 10: Exempel på hur intressant korrelation inom grupper kan dölja sig i ett material. De linjära samband som finns mellan T1, T3 och T5, respektive T2, T4 och T6, försvinner om man betraktar hela materialet som en enhet.

Att söka korrelation mellan olika språkliga variabler är ändå av avgörande betydelse för kvantitativa studier. Ett annat problem som vi då måste fundera över är att intressant korrelation som syns inom var och en av ett antal textgrupper (eller talar-grupper) kan komma bort när vi behandlar sådana grupper tillsammans. FIGUR 10 ger ett abstrakt exempel för att visa på den problematiken. Betraktar vi alla texter som en enda grupp, så finns ingen tydlig korrelation mellan variablerna a och b . Ett relativt lågt värde för variabel a kan uppträda i en text som T1 tillsammans med ett relativt högt värde för variabel b , men också som i T2 med ett lågt värde för b . Ett relativt högt värde för variabel a kan som i T5 uppträda med ett högt för variabel b , eller som i T6 med ett lågt. Om vi däremot samlar T1, T3 och T5 som en grupp och T2, T4 och T5 som en annan, är korrelationen mellan variablerna inom varje grupp fullständig, d.v.s. det finns ett linjärt samband (och det är i bägge fallen fråga om en positiv korrelation, d.v.s. högre värde på en variabel ger högre värde på den andra). Det är, åter igen, svårt att tillfredsställa önskemålet att isolera rent lingvistiska från mer sociala faktorer.

Romaine är alltså den av de ovan refererade som starkast betonar problemen, och försöker ta konsekvenserna av detta i sin egen analys och tolkning. Detta innebär dock

inte att hon förnekar värdet av empiriska undersökningar med olika kvantitativa metoder, utan kritiken är främst inriktad på att visa att förutsättningarna för en sociolinguistisk *teori*, med sikte på något naturvetenskapligt vetenskapsideal, saknar all grund. Vi får acceptera att det är omöjligt, och göra vårt bästa för att ändå sortera våra data, precisera våra frågeställningar och söka viktiga generaliseringar med någon slags förklaringskraft. För att ställa till det ytterligare vill jag rikta en del specifik kritik även mot Romaine, även om det i rättvisans namn skulle krävt en närmare redovisning av hennes arbete. Kritiken är på sätt och vis Milroys resonemang om att vi måste söka strukturer som motverkar förändring och kan upprätthålla strukturerad variation, men översatt till genresituationen. När Romaine använder sociolinguistiska metoder på skrivna texter, köper hon även i viss utsträckning föreställningen om att variabler som social grupp tillhörighet, kön och ålder är de "viktigaste" faktorerna. Trots att hon i stor utsträckning använder sig av genreindelning i sin analys saknas en i viktig dimension i genrediskussionen, nämligen genre som en etablerad norm. Detta är inte helt ologiskt, då hon saknar det diakrona djupet i sitt eget material. Men som recept-materialet exemplifierar tycks en stark genrenorm kunna ha en betydande inverkan, som kan dämpa verkan av de faktorer som i vardagligt talspråk verkar vara de viktigaste. Skribentens relation till andra texter och genrenormer kan, när det handlar om att producera en text, vara viktigare än hennes eller hans vardagliga sociala relationer.

GENREPROBLEMATIKEN

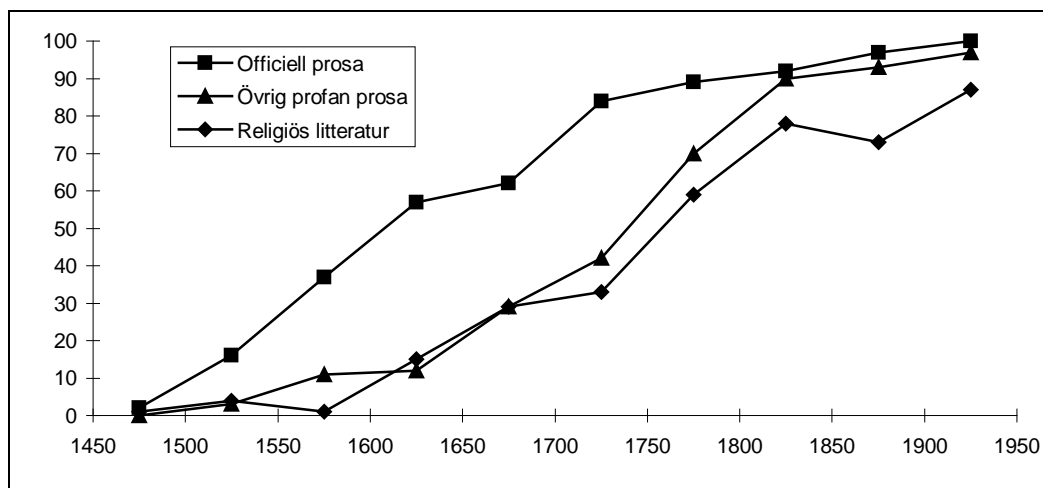
Jag har använt termen ”genre” tämligen fritt i den här framställningen, inte minst i diskussionen kring mina egna data, men det är ingalunda något precist begrepp. Per Ledin (1996) ger en värdefull översikt över hur begreppet använts inom litteraturvetenskap, filmvetenskap och masskommunikationsforskning, men fokuserar framför allt på hur genrer hanterats inom språkforskningen. Bilden vi får är komplex, och Ledin själv vill i slutändan se genrer som något vi ska frilägga med hjälp av empiriska undersökningar, snarare än som ett sätt att utifrån givna kriterier klassificera texter (1996: 35):

Det förefaller som om genrer bäst behandlas som en beroende och inte oberoende variabel, dvs. som ett resultat av och inte som en utgångspunkt för en undersökning. Att genrer är svåra att göra till utgångspunkt för undersökningar hänger ytterst ihop med att moderna genreanalyser bygger på tanken att det är språkbrukarens perspektiv som analysen ska frilägga. En vetenskaplig taxonomi eller texttypologi, där alla texter klassificeras utifrån givna kriterier är helt enkelt inte en genreanalys. En genreanalys ska spegla den sociala och kommunikativa verklighet där språkbrukarna agerar. Och som språkbrukare använder vi uppenbart en rad olika och delvis motstridiga kriterier för att särskilja olika texter och språkliga konventioner. Dessutom förändras kriterierna över tid. Mot den bakgrunden blir genrer något som måste rekonstrueras av forskaren utifrån texter och genrebeteckningar som är i omlopp i olika sociala verksamheter.

Jag kommer att fortsätta att använda termen ganska obekymrat, men i samma anda som Ledin, med normer eller konventioner som viktigt inslag. Vag eller ej så fångar termen in ett viktigt område av språklig variation och förändring, och på det viset fyller den en funktion. Vi behöver naturligtvis också en mer exakt begreppsapparat för att hantera det här området. Anwards begrepp *språklig verksamhet* kan ses just som ett försök att strukturera de olika aspekterna av genreproblematiken, där de textlingvistiska aspekterna jag här fokuserat på samspelar med faktorer av mer social karaktär.

GENREMÖNSTER – NÅGRA SVENSKA EXEMPEL

Det kan vara värt att ge ytterligare exempel för att belysa en del av problemen med, men också värdet av, kvantitativa genrebaserade studier. Herbert Davidsson (1990) behandlar i sin avhandling hur det svenska genussystemet förändras under tiden från 1500-talet in i vårt sekel, genom att användningen av *hon/han* vid syftning på substantiv som inte betecknar människor eller djur successivt övergår till användning av *den*. Han använder ett omfattande genreindelad material och det viktigaste måttet är *R-kvoten*, enkelt uttryckt andelen *den* i kontexter där variation mellan *den* och *hon/han* har förekommit.

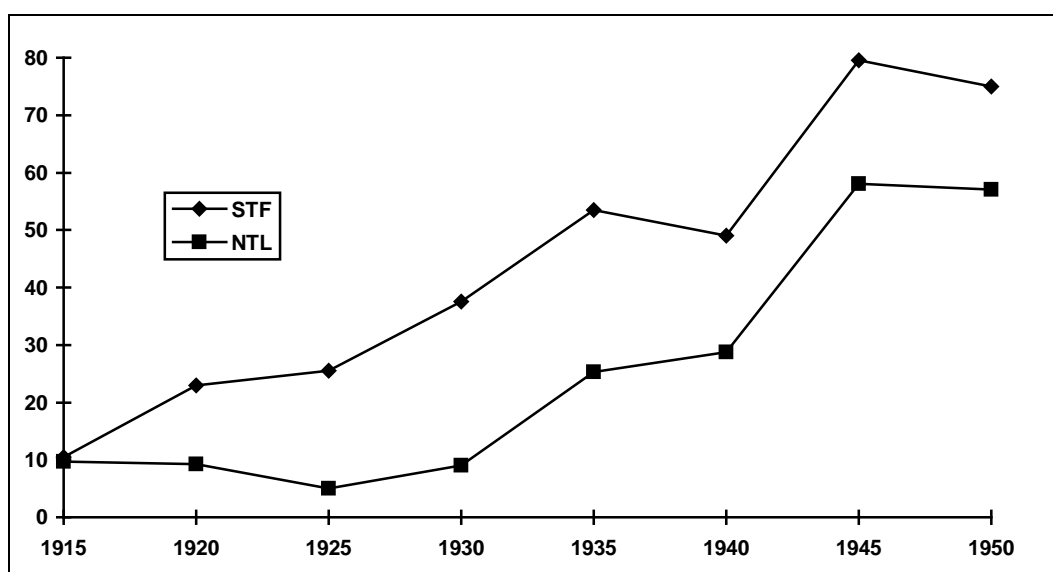
FIGUR 11: *R*-kvotens utveckling i olika svenska genrer. Diagrammet återgivet från Davidsson 1990.

I FIGUR 11 återger jag ett av diagrammen, som presenterar utvecklingen i de tre genrer som följs genom hela perioden. En uppenbar genreffekt är synlig, där pronomenbruket i *Officiell prosa* följer en kurva som är klart avskild från de för *Övrig profan prosa* och *Religiös litteratur*. De två sistnämnda genrerna följs i stor utsträckning åt under tiden från 1500 till slutet av 1600-talet, men vid de sista fem tidpunkterna kan man även där se skilda utvecklingskurvor. Diagrammet gör det lättare att visualisera de grundläggande frågeställningar som jag cirkulerat kring. Det finns solklara genreskillnader, men vad beror det på? Texterna i de olika genrerna behandlar olika ämnen och riktar sig till skilda grupper, vilket ger skiftande lingvistiska förutsättningar. Men det kan också handla om t.ex. en förändring som från talspråket sprids till texter i olika takt, beroende på hur pass starka genrenormer som finns. Eller mer konkreta relationer till tidigare texter inom genren (vilket i sig skulle kunna skapa de starka normerna). Man kan t.ex. tänka sig att den officiella prosan skapar nya "oberoende" texter i hög utsträckning, medan den religiösa litteraturen påverkas av starka relationer till bibeln och annan tidigare religiös litteratur. Davidsson kan naturligtvis inte ge något definitivt svar på den frågan, och det är heller inte hans primära mål. Genom att betrakta materialet från olika synvinklar finner han intressanta lingvistiska aspekter på utvecklingen. Genrerna hamnar något i bakgrunden.

En av Davidssons delundersökningar kan relateras till Biber & Finnegans arbete. Genom att titta närmare på material från 1700-talet vill han se om det äldre bruket av *hon/han* samvarierar med äldre stildrag med avseende på syntax och ortografi (1990: 136–140). (Han lutar sig mot tidigare undersökningar för att avgöra vilka sådana stildrag som är relevanta.) Resultatet är intressant; han finner ingen korrelation mellan det äldre bruket av *hon/han* och äldre stildrag i ortografin, och endast en svag korrelation med äldre stildrag i syntaxen. (Däremot finns en starkare korrelation mellan äldre drag i syntax och ortografi.) I flera av texterna råder i stället omvända förhållanden, med en extremt hög andel äldre stildrag på en punkt och en extremt låg på de andra. Det ger ytterligare stöd för tanken att de stora mönster vi observerar över tiden, t.ex. i termer av

variation mellan ”muntligt” och ”skriftligt”, kanske bör beskrivas som en effekt av en mängd mindre förändringar i komplext samspel.

I en annan delundersökning (1990: 69–71) visar Davidsson hur en och samma författare kan variera sitt bruk av *hon/han* respektive *den* beroende på situation. Samtliga fem undersökta författare använder de äldre varianterna i mindre utsträckning i brev eller dagböcker, jämfört med i mer ”formella” sammanhang som avhandlingar och offentlig prosa. Den mest närliggande tolkningen är kanske att betrakta det som ett mer allmänt stildrag, som kan tänkas vara relevant i jämförande beskrivningar av kvinnligt och manligt språkbruk, hög eller låg social status och liknande. Men det kan också vara fruktbart att se det i ett mer nyanserat genreperspektiv. Vi kan alltså följa Anward och snarare tala om många olika språkliga verksamheter, med mer eller mindre etablerade normer, som vi successivt kommer i kontakt med och lär oss att hantera.

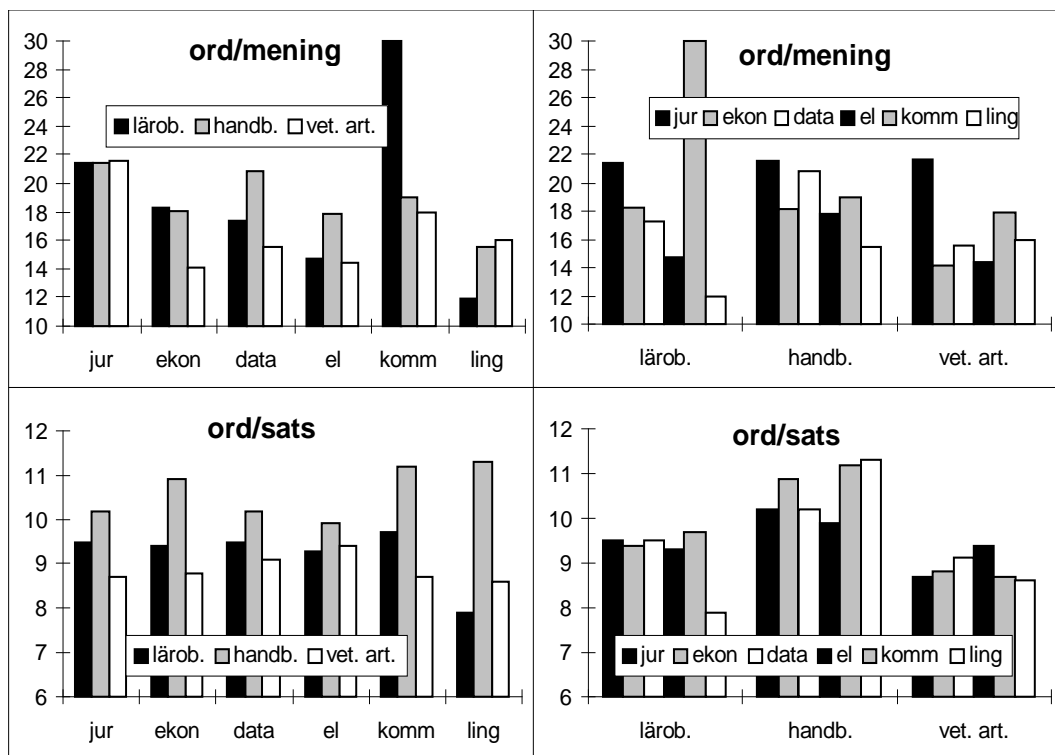

FIGUR 12: Bruket av *inte* i procent av negationerna *inte*, *ej*, och *icke*.
Siffrorna från *Svenska Turistföreningens årsskrift* (STF) och
Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och litteratur (NTL) är hämtade ur Engdahl 1962.

Den typ av mönster som framkommer i Davidssons undersökning är något vi tycker kunna förvänta oss när vi använder ett genreindelad material. För att visa hur liknande mönster kan framträda även med andra språkliga variabler och med ett annan typ av indelat material, återger jag i FIGUR 12 resultat från Sven Engdahls avhandling om språkutvecklingen i svenska tidskrifter (1962: 95). En av de saker Engdahl tittar på, i material från *Svenska Turistföreningens årsskrift* (STF) och *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och litteratur* (NTL) under perioden 1915 till 1950, är variationen mellan negationerna *inte*, *ej* och *icke*. Till diagrammet har jag utifrån Engdahls siffror fokuserat på andelen *inte* i procent av de tre negationerna tillsammans. Kurvorna för utvecklingen uppvisar ett påfallande starkt mönster. Utvecklingen i de båda tidskrifterna ger i stort sett identiska kurvor över tiden, men STF ligger efter 1915 hela tiden klart över NTL i *inte*-frekvens. Materialet innehåller ett antal författare vid varje datapunkt, där stor variation kan finnas mellan individerna, men effekten i det samlade materialet

är slående. Vad beror det här mönstret på? Engdahl konstaterar att STF riktar sig till en bred publik, medan NTL når en mer exklusiv skara, vilket kan vara ett ställe att söka förklaringen. Han konstaterar också att det finns ett förhållande mellan författarnas födelseår och bruket av olika negationer, så att den yngre generationen använder *inte* i en högre utsträckning. Däremot försöker han aldrig skära det resultatet mot hur författarna fördelar sig generationsmässigt i de olika tidskrifterna vid olika tidpunkter, vilket skulle kunna ge intressanta resultat.

Genrer, i någon mening, verkar alltså vara av stor vikt i skriftspråkets utveckling. Att begreppet som sådant är vagt och att genrer snarast bör ses som en ”beroende variabel”, kan illustreras ytterligare med lite data som Marianne Nordman (1992) presenterar från projektet Svenskt fackspråk. Inom området fackspråk har det projektet använt material som täcker in olika texttyper inom olika ämnesområden. Ämnena är datateknik, elteknik, företagsekonomi, juridik, kommunikationsteori och lingvistik. Från varje ämnesområde har de hämtat material ur handböcker, läroböcker (på högskole-nivå) och vetenskapliga artiklar. Det innebär en skärning av två olika sätt att närma sig begreppet genre, och Nordmans diskussion kring resultaten blir också intressant. Jag nöjer mig dock med att låna lite data (1992:32), här återgivet i diagramform i FIGUR 13, mest för att med faktiska data grafiskt illustrera en del av genreproblematiken. Diagrammen visar det genomsnittliga antalet ord per mening (övre) och antalet ord per sats (nedre), sorterat efter ämnesområde (vänster) och texttyp (höger).

FIGUR 13: Vilka aspekter av ”genre” är de ”språkligt intressantaste”? Texttyper som läroböcker och handböcker, eller texter från olika ämnesområden som juridik och ekonomi? Siffrorna är hämtade ur Nordman 1992.

Vilken av de olika aspekterna på ”genre” är den språkligt intressantaste? De enkla data som presenteras här ger inget svar, men de ger en bra bild av frågeställningen. När det gäller ord per mening (övre diagrammen) finns inte några speciellt tydliga mönster, även om det går att läsa in en del. De juridiska texterna uppvisar faktiskt påfallande stora likheter mellan de olika texttyperna. De lingvistiska texterna ligger överlag lågt, och man kan notera att t.ex. texter om elektronik har lägsta eller näst lägsta värdet på var och en av de tre texttyperna. Sett från andra hållet kan man kanske se t.ex. att vetenskapliga artiklar har relativt låga värden inom de flesta ämnes-områdena. Växlar vi till att titta på antal ord per sats (nedre diagrammen), syns faktiskt ett betydligt tydligare mönster när det gäller texttyperna som grupp. Handböckerna har de högsta värdena i alla ämnesområdena, och det finns en klar tendens att läroböcker i sin tur har högre värden än vetenskapliga artiklar. Det är betydligt svårare att hitta några mönster när vi jämför ämnesområdena mot varandra.

Nordman talar om ”teknolekter” där jag säger ämnesområde, och betecknar det jag kallar texttyper för ”textgenrer”. Projektets primära syfte var att undersöka teknolekterna, vilket i sig skulle kunna ses som ett ställningstagande om vilken aspekt av indelningen som är den mest intressanta. Nordmans omfattande diskussion täcker dock bägge aspekterna ur en mängd olika synvinklar. Naturligtvis beror den mest ”relevanta” indelningen starkt på vilken aspekt av språket vi intresserar oss för, men om vi vill tala om normer och konventioner: Är det vettigt att tala om lingvistisk litteratur som en genre? Läroböcker? Läroböcker i lingvistik? Det är nog, som Ledin säger, en fråga att undersöka snarare än att stipulera. I Nordmans diskussion fram-kommer att de juridiska texterna överlag utgör både den mest språkligt homogena och mest särpräglade gruppen, medan andra ämnesområden med färre år på nacken inte visar samma interna sammanhållning. Man kan tänka sig att normerna (och de lingvistiska förutsättningarna) för respektive *texttyp* där får större vikt, så att en genre-indelning som fokuserar på en av aspekterna riskerar att missar intressanta strukturer. Den språkhistoriska relevansen av de faktorer som ligger bakom olika slags indelningar kan skifta beroende på den historiska bakgrunden, vilket alltså är en av frågeställningarna som kommer i skymundan i Romaines undersökning (se avsnitt 3, ovan).

RELATIONER MELLAN TEXTER

Även om genreanalysen ska frilägga språkbrukarens perspektiv (som Ledin säger), så innebär ett genreperspektiv bland annat att man skiftar fokus från författaren till texten. Det verkar vara en vettig väg att gå, med tanke på de mönster som presenterats. Författarnas kön, ålder o.s.v. är naturligtvis relevanta faktorer, men det resultaten från olika genreundersökningar pekar på, menar jag, är att språklig variation och förändring i skriftspråk också mycket handlar om genretaditioner som dämpar vikten av den sortens sociala faktorer. Texten är också ett språkligt faktum, trots de problem som påpekas av Milroy och andra. Tar vi tanken på texten som grundentitet på allvar, kan vi formulera frågan hur texter kan påverka varandra (naturligtvis fortfarande via de som producerar dem). Vi hamnar då i en annan komplicerad diskussion, som bland annat inbegriper olika användningar av termen *intertextualitet*. Utan att gå in på detaljerna i den

diskussion som förs, vill jag kort peka på några enkla problemställningar rörande hur texter kan stå i relation till varandra.

Bibelproduktionen utgör ett komplext system, där man skulle kunna lokalisera ett par viktiga aspekter som relevanta poler. Olika bibeltexter kan vara relaterade till varandra som olika översättningar av en utländsk förlaga, vilket ger oss en slags relation. Den andra polen skulle vara en språklig omarbetning av en befintlig översättning. (Verkligheten är naturligtvis mer komplex än så, men det ger exempel på två slags relationer. Se 1963 års bibelkommittés betänkande *Nyöversättning av Nya testamentet* (1968) för en utförlig behandling.) Nya lagtexter kan också ha inslaget att språkligt uppdatera befintlig text, i kombination med att helt ny text ska skrivas och inarbetas (se Petterson 1992, för en omfattande diakron studie av svenska lagtexter). Måttrecept står i en annan relation till varandra. Som Haghdal fick belysa ovan kan de kanske i stor utsträckning ses som avskrifter av varandra, men det handlar inte bara om att rakt av skriva av gamla texter, utan det specifika innehållet måste till viss del skifta. Andra texter, t.ex. i brevform, kan vara relaterade till varandra genom att de utgör en dialog. Ytterligare andra, som denna, innehåller direkta citat från (och referat av) tidigare texter som en viktig del.

Förutom översättning utgör det ovanstående exempel på direkta relationer mellan texter, men man kan också tala om mer indirekta relationer. Alla översättningar från ett visst språk kan till exempel sägas vara indirekt relaterade till varandra, vilket också kan avspeglas i språket. De sociala relationerna mellan författare, som jag satte inom parentes ovan, är också en form av indirekta relationer. Texter som produceras i ett visst geografiskt område kan vara relaterade, liksom (starkare) de som trycks på samma tryckeri. (Det sistnämnda ger ytterligare en aspekt av textproduktionen. Det är inte bara skribenten som står för slutresultatet, utan formen kan vara mer eller mindre beroende av korrektors arbete. Se t.ex. Santesson 1986 om den ganska omfattande språkvården på Salvius tryckeri under 1700-talet.) Indirekt kan dessutom läroböcker och normativa språkvårdande texter ha en inverkan på texternas form, och därmed förmedla en relation mellan texter. Listorna skulle kunna göras längre.

Vi kan, åter igen i Anwards anda, se det som att en skribent på olika sätt relaterar sig till de texttyper och traditioner (språkliga verksamheter) han eller hon är bekant med, d.v.s. själv har läst och eventuellt bidragit till genom egen produktion. Lästa texter skulle kunna påverka en ovan skribent i sin produktion av texter överlag, och direkta relationer till andra specifika texter (t.ex. via citat o.d.) kan ha en speciell inverkan. En mer van skribent kan, medvetet eller omedvetet, börja anpassa sin språkform i olika situationer efter de språkliga traditioner som utvecklats i skriften. I det läget är det också möjligt att spela på traditionella mönster för att uppnå stilistiska effekter. Jag tror att det också motsvarar ganska väl Ledins tanke på genre som något föränderligt, och något vi mer eller mindre medvetet uppfattar.

Men nu är vi tillbaka i samma situation där vi började, förutom att ytterligare problem har tillkommit i och med att vi har fler faktorer att ta hänsyn till. Vilka är de relevanta indelningarna att göra för att hantera språklig variation och förändring i skrivna texter? Jag är benägen att i delä Romaines ganska pessimistiska inställning. Det är omöjligt att

ställa upp specifika hypoteser för detaljer i språkanvändningen, för att testa dem på ett representativt urval. Det är helt enkelt så många samspelande faktorer att ta hänsyn till att varje definitiv tolkning är en övertolkning. Det innebär naturligtvis inte, och här delar jag Romaines mer positiva syn, att allt slit är utan värde. Varje undersökning kan hjälpa oss att få en bättre bild av hur språket används, varierar och förändras. Kvalitativa detaljstudier kan ge viktig kunskap, liksom kvantitativa studier riktade mot något speciellt problem. Men för att få en mer komplett bild tror jag vi också måste försöka titta kvantitativt på ... allt samtidigt. Det kan låta lite väl ambitiöst men i takt med att fler och fler textbanker skapas, där vi kan behandla stora textmängder med hjälp av datorer, ökar möjligheterna. Inte minst får vi bättre möjligheter att prova *olika* angreppssätt på samma data, att prova olika vägar, vara öppen för omtolkningar, och successivt arbeta fram en mer komplett bild. Det avslutande avsnittet ägnas åt att skissera ett möjligt kvantitativt angreppssätt. Metoden har i botten en neutral komponent, som kan appliceras på skilda sätt för att belysa olika vinklar av variation och förändring.

TEXTUELL DISTANS

Tanken på att utgå från texter för att upprätta och beskriva deras relationer i något slags nätverk kan beskrivas som en amalgam av de olika idéer som diskuterats ovan. Från Romaine kan man förhoppningsvis känna igen viljan att ta problemen på allvar, och empiriskt undersöka olika språkliga variabelers livscyklar. Samtidigt är en grundsten att som Biber & Finnegan ganska respektlöst samla och behandla data utan att med nödvändighet utgå från en precis frågeställning. Till Milroy kan man relatera tanken på att beskriva utveckling i termer av ett nätverk, där uppkomst och spridning av olika språkliga företeelser i nätverket beror på vilken struktur de olika grupperna i nätverket har. En grundtanke är naturligtvis också att metoden kan appliceras i en dynamisk modell av språkförändring, i linje med Anwards och Dynamo-projektets arbeten. Det här är en skiss av hur en sådan metod skulle kunna se ut och användas.¹⁰

Låt oss börja med att fundera över Milroys användning av sociala nätverk. Han visar hur mönster i användningen av en mängd olika uttalsvariabler kan knytas till vilken typ av sociala relationer som råder inom en grupp av språk användare och mellan sådana grupper. Det låter som en rimlig tanke, och det är frestande att vända på steken: Skulle inte den typen av variabler, i brist på en separat undersökning av sociala relationer, kunna användas för att försöka beskriva vilka relationer som råder? Vad skulle med andra ord hända om man utifrån insamlade data försökte rekonstruera vilka de viktiga grupperna är och vilka relationer som råder mellan dem? Milroy använder fördefinierade grupper, utifrån de möjliga kombinationerna av kön, ålder och bostadsområde, men de är inte på förhand självklart de "mest relevanta" (vilket Milroy också påpekar; det är därför de sociala nätverken blir viktiga). I princip skulle det kunna visa sig att den mest homogena gruppen består av unga pojkar och flickor från ett bostadsområde tillsammans med äldre kvinnor från ett närliggande område, även om just det kanske inte låter så rimligt.

En sådan indelning skulle bygga på de data man vill "förklara", något som lämnar utrymme för hård kritik. Man skulle åter igen kunna vända på steken och i en undersökning av sociala relationer testa om indelningen är relevant. Men man kan prova vad man kan få ut av data även utan att göra en sådan test. Om undersökningen som indelningen bygger på omfattar 20 uttalsvariabler, och varje enskild variabel visar tydliga mönster utifrån den indelningen, är det t.ex. något som knappast går att bortse ifrån. I det läget blir det också intressant att följa varje enskild variabel för att studera i vilken riktning de olika grupperna påverkar varandra, och på så vis närma oss "the actuation problem". Indelningen, om den visar sig vara intressant, kan sedan också användas som grund för att följa variation och förändring över andra (mer eller mindre) oberoende språkliga variabler, t.ex. syntaktiska sådana. Den typen av tillväga-gångssätt är trots allt inte helt ovanlig inom vetenskaperna. Dialektgränser, språk-gränser och

¹⁰ Idéerna har jag format i samråd och samarbete med medlemmarna av projektet Dynamo. En första test av metoden utfördes av Gunnar Eriksson, John Swedenmark och jag själv inom ramen för en kurs i sociohistorisk lingvistik, ledd av Jan Anward. Principen som sådan är enkel och knappast någon direkt innovation, men de applikationer som jag här kommer att skissera har mig veterligen inte presenterats tidigare.

språksläktskap måste i stor utsträckning upprättas utifrån språkdata, även om andra faktorer successivt vävs in i sådana beskrivningar, och vi tvekar inte att använda dem som grund i undersökningar av språkliga fenomen.

PRELIMINÄR DEFINITION

Säg att vi räknar den relativa frekvenser för ett antal olika variabler i varje text, så att variablernas värden kan variera mellan noll och ett. I sin enklaste form är textuell distans då ett mått på frekvensskillnaden mellan två texter med avseende på en enskild variabel.¹¹ Om en text T1 har frekvensvärdet 0,60 för en variabel (a) och en annan text T2 värdet 0,72 för samma variabel, blir den textuella distansen mellan texterna med avseende på den variabeln $0,72 - 0,60 = 0,12$. Vill vi jämföra texter över två variabler blir den textuella distansen summan av den textuella distansen för varje variabel. Om T1 har värdet 0,20 för den andra variabeln (b) och T2 värdet 0,12 så blir distansen över den variabeln $0,20 - 0,12 = 0,08$ och distansen med avseende på bägge variablerna blir 0,12 (distansen över variabel a) plus 0,08 (variabel b), d.v.s. 0,20. Med n antal variabler blir måttet på motsvarande sätt en distans i en n -dimensionell rymd.¹² Mer än så ligger inte i det grundläggande begreppet, som naturligtvis måste specificeras närmare, bland annat när det gäller att normalisera siffror från olika variabler.

APPLIKATIONER (1) – SKISSERA ETT TEXTUELLT LANDSKAP

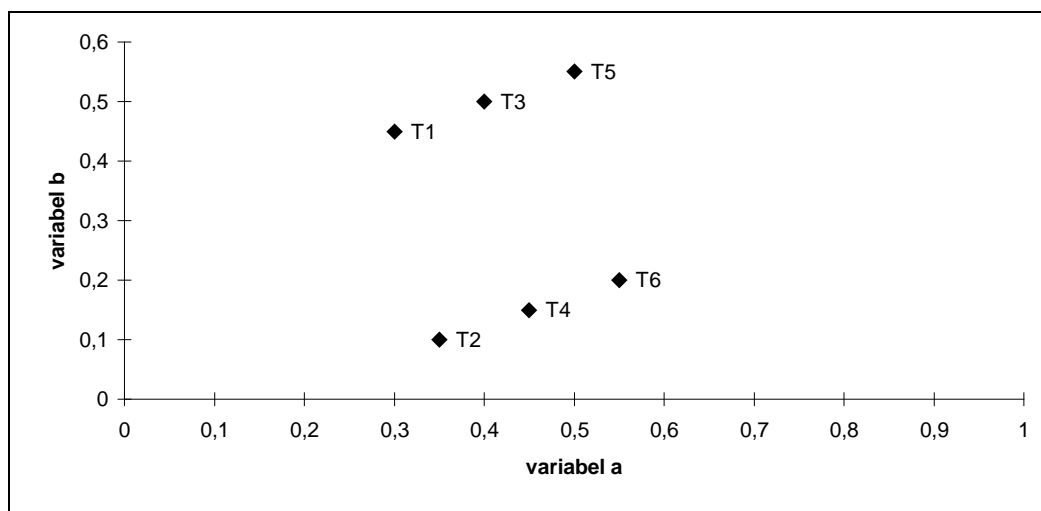
Grundtanken är alltså att använda texternas utformning i sig för att upprätta textuella relationer i ett nätverk, där vi sedan kan följa hur olika språkliga fenomen uppstår och sprider sig i nätverket. Diagrammet jag tidigare använde mig av för att illustrera ett problem med att hitta korrelation mellan variabler, här ånyo presenterat som FIGUR 14, ger en första bild av hur metoden kan användas. Om vi parvis mäter den textuella distansen mellan samtliga texter, kan vi se hur en indelning i två grupper faller ut. I diagrammet ligger T1, T3 och T4 sinsemellan närmare varandra än någon av dem ligger någon av de andra texterna, och samma sak gäller för texterna T2, T4 och T6 som grupp.¹³ Det gör att vi har ett heuristiskt hjälpmedel att hitta dolda grupperingar som kan vara intressanta, och vi kan med hjälp av andra analysmetoder fundera över om grupperingarna kan ges

¹¹ Benämningen *textuell distans* fick jag som förslag från Jan Anward, och den har för mig själv underlättat arbetet. Den fångar väl den grundläggande tanken att olika texter kan ligga mer eller mindre nära varandra i utformningen, och dessutom att det är frågan om ett i grunden neutralt jämförelsemått som appliceras på texter för att undersöka olika aspekter av texternas utformning.

¹² Dock inte det som normalt menas med avstånd i en n -dimensionell rymd, d.v.s. ”närmaste vägen” mellan två punkter. Ett sådant mått skulle i exemplet med två variabler ovan bli roten ur $0,12^2 + 0,08^2$, d.v.s. ungefär 0,14. Skillnaden mellan dessa två mått kan illustreras i en tredimensionell rymd med att den distans jag använder mig av motsvarar den väg man faktiskt måste tillryggalägga för att ta sig från ett ställe till ett annat i ett hus med raka vinkelräta korridorer och hiss (korridorer och hissar lite överallt, om man ska vara petig), medan det andra måttet ger det faktiska (kortaste) avståndet mellan punkterna. Faktiskt avstånd i en rymd har fördelen att det är lättare att visualisera, men det mått jag använder mig av innebär att variablerna värderas var för sig, vilket är rimligt i det här fallet.

¹³ De faktiska avstånden i diagrammet motsvarar inte helt det mått för textuell distans som jag använder (se föregående not), men det ger en bra approximation.

någon rimlig tolkning. Grupperingen i FIGUR 14 bygger i princip på distansen över en variabel (variabel b). Om textgrupperna hade skiljt sig mer även över den andra variabeln hade utmönstringen blivit betydligt starkare, och om ett likartat mönster finns för en tredje variabel blir effekten än större. Som vi sett tycks vi kunna förvänta oss att hitta sådana effekter i genreindelad material för olika språkdrag. (Lägg märke till att ett linjediagram, som i figurerna 11 och 12 ovan, ger en tolkning av siffrorna som utvecklingar inom en fördefinierad grupp. Tanken här är alltså snarast att gå bakvägen. Mellan vilka texter och textgrupper verkar det utifrån givna data rimligt att dra linjer?)

FIGUR 14: Den textuella distansen mellan två texter med avseende på n variabler kan ses som avståndet i en n -dimensionell rymd. Grupper av likartade texter utkristalliserar sig bättre när fler variabler undersöks.

Vi kan nu ta fram ett relativt stort urval av texter från en viss snäv tidsperiod, säg svenska texter från runt 1750. Det kan innehålla texter vi redan vet en del om, från fördefinierade ”genrer”, men även texter som vi inte tidigare har någon bild av. Vi undersöker texterna över ett antal (n) variabler och placerar in dem i en n -dimensionell rymd. När vi betraktar hur texterna fördelar sig i rymden kommer vi rimligen att finna att de bildar mer eller mindre tydliga grupper. Vi kan finna en, två, tre eller flera grupper där de ingående texterna ligger nära varandra i rymden, men där distansen mellan texter från olika grupper är större. Distansen mellan grupperna kan också mätas, så att två grupper som ligger nära varandra kan ses som en större helhet i förhållande till andra grupper. (En del texter kommer också att lägga sig mitt emellan grupper, så att de inte helt lätt kan placeras.) Vi har nu ett sätt att fånga aspekter av hur textlandskapet såg ut vid den tidpunkten, och får en grund från vilken vi kan formulera saker som: *Religiös litteratur utgjorde vid tidpunkten en homogen grupp, ganska närliggande den likaledes homogena lagspråklitteraturen, men långt ifrån den relativt heterogena men ändå tydliga traditionen inom vetenskaplig prosa.* Det kan tyckas spekulativt, men de genreundersökningar som gjorts visar trots allt att den typen av grupperingar är relevanta även för enskilda språkliga variabler, och en analys av flera variabler bör kraftigt stärka de (språkhistoriskt) relevanta relationer som finns. Vi kan alltså (1) testa våra fördefinierade genregrupperingar och få en bättre bild hur pass relevanta de är och hur de relaterar sig till varandra. Dessutom kan vi (2) använda metoden som hjälpmedel

för att få syn på grupperingar vi inte tidigare inte observerat. Dessa kan vi gå vidare med i närstudier utifrån andra perspektiv, för att se om det är rimligt att placera in grupperingarna i det textuella landskapet.

Vi kan komplettera med liknande nedslag vid ett par andra tidpunkter, säg runt 1775 och 1800.¹⁴ Även vid dessa tidpunkter utkristalliseras ett antal grupperingar genom att vi mäter den textuella distansen mellan texterna. Men vi kan också jämföra avståndet mellan texter och grupper av texter från de olika tidpunkterna. Med tillräckligt täta nedslag bör relationerna till tidigare texter framstå tydligt. Vi kan då sträcka ut landskapsbilden i tiden och får en bättre grund att säga saker som: *Den religiösa litteraturen, som vid mitten av 1700-talet utgjorde en relativt homogen textgrupp, delas under andra halvan av seklet upp i två skilda huvudtraditioner. En ny typ av texter börjar produceras, periodiska tidskrifter, som till sin form delvis tycks springa ur den folkliga religiösa litteraturen.* Även här kan metoden användas dels för att testa hypoteser och tankegångar, dels för att få syn på eventuellt viktiga kopplingar man annars lätt missar. Genom att arbeta på olika nivåer kan vi också komma åt frågor om intern variation och standardisering. Måttet kan parallellt appliceras på två olika delar av en och samma text, på två olika texter, och på två olika textgrupper.

På det viset kan vi också få en bild av vilka de vanligaste spridningsvägarna har varit och vilken roll de olika traditionerna spelat i förändringar. En rimlig hypotes är t.ex. att bibelspråket åtminstone de senaste århundradena har haft en konserverande verkan, snarare än att fungera som en drivkraft för förändringar. Vi kan få ett mått på sådana förhållanden genom att en textgrupp som är motståndskraftig mot förändringar, relativt andra texter vid en viss tidpunkt har sina starkaste relationer (kort textuell distans) till texter bakåt i tiden. Andra textgrupper, som går i spetsen för förändringar, visar på motsvarande sätt relativt kortare distans till efterföljande texter. Vissa sådana tendenser syns redan när vi tittar på enstaka drag, men en samlad analys över flera variabler bör kunna ge en betydligt tydligare bild av landskapet. Det ger oss förbättrade möjligheter att i stil med Milroy sortera fram de miljöer där olika slags förändringar lättast startar, de miljöer som är mest mottagliga för att ta upp förändringar från talspråket, o.s.v.

¹⁴ Jag väljer dessa tidpunkter för att relatera till frågeställningar inom det pågående projektet Svensk sakprosa, som syftar till att skriva den svenska sakprosans historia från år 1750 till år 2000 (se Svensson m.fl. 1996).

VARIABLER

I det ovanstående tog jag inte någon som helst hänsyn till vilka variabler som skulle ingå i en undersökning, utan tanken var att ge en bild av hur metoden skulle kunna användas för att göra en grov skiss av det textuella landskapet. Men det innebär att alla problem som tagits upp åter hamnade i bakgrunden. Hur en text utformas kan som vi sett bero på ett stort antal olika faktorer, och inte ens den grova indelningen mellan lingvistiska förutsättningar och "utomspråkliga" faktorer fångades ovan. Vissa variabler, t.ex. syntaktiska, ger rimligtvis grupperingar som i högre grad speglar de textlingvistiska förutsättningarna, medan andra kan vara mindre beroende av detta.¹⁵ Metoden som sådan är som sagt neutral i avseende på variabler, och genom att variera dessa kan vi efterhand få en bättre bild av vilka lingvistiska och utomspråkliga faktorer som är viktigast för vilka variabler.

Nedan ges exempel på textvariabler av olika slag. (En del är diskreta och inte kontinuerliga, vilket man måste ta hänsyn till.) Listan innehåller några variabler som kan tänkas vara intressanta framför allt i äldre tryckta svenska texter, och behandlar bara rent textuella drag, d.v.s. egenskaper vi kan tillskriva texten i sig. Indelningen kan diskuteras, och mängder av andra aspekter kan komplettera, men uppställningen ska betraktas som en illustration av olika möjligheter. Redan en snabb titt på de figurer med äldre texter jag ganska frikostigt återgivit i tidigare avsnitt ger vid handen att det finns en hel del variation i den grafiska utformningen som kan vara intressant.

Förpackningsformat:

<i>broschyr/bok</i>	(eventuellt andra former)
<i>fysiskt format</i>	(sidstorlek)
<i>antal sidor.</i>	

Utformning:

<i>Typsnitt</i>	(fraktur/antikva, eventuellt mer nyanserat)
<i>sidnumrering</i>	(förekomst, och kanske romerska eller arabiska siffror)
<i>innehållsförteckning</i>	(förekomst, placering)
<i>förord</i>	(förekomst)
<i>kustod</i>	(förekomst, första stavelsen eller ordet på följande sida står längst ner på sidan, se Pettersson 1996: 51),
<i>bilder</i>	(förekomst, omfattning och olika tekniker)

Ortografi:

<i>stavningsvariabler</i>	(ett stort antal, se t.ex. Santesson 1986)
<i>skiljetecken</i>	("/" övergår till ",," o.d.)
<i>nasaltecken över vokaler</i>	
<i>inledande versal på substantiv</i>	
<i>typsnittsvariation i texten</i>	(kursivering, fetstil, spärrade ord, ord i antikva i texter med huvudsakligen frakturstil o.d.)

¹⁵ Att fokusera på t.ex. syntaktiska ytmått skulle vara ett annat sätt att använda måttet textuell distans, som jag inte tar upp i detalj. Vi kan använda det som hjälpmedel för att hitta olika texttyper. Det skulle likna Biber & Finnegan's faktoranalys, men inriktas på hur *texter* fördelar sig (och grupperar sig) med avseende på ett antal olika språkdrag, snarare än att söka relationer mellan språkdragen i sig.

Lexikala, morfologiska och syntaktiska drag:

<i>lexikal variation</i>	(inom grupper som inte/ej/icke och blott/endast/bara, se t.ex. Engdahl 1962 och Ståhle 1968)
<i>olika aspekter av genussystemet</i>	(Davidsson 1990)
<i>verbens pluralformer</i>	(Larsson 1988)
<i>olika kortformer av ord</i> (dan/dagen, bror/broder o.d., Östman 1992)	
<i>variation i ordföljd</i>	

(Se t.ex. Pettersson 1996 för en översikt över förändringar i svenskan, och Josephsson 1997 för ett exempel på språkbruket med avseende tolv morfologiska och syntaktiska variabler i 1800-talets religiösa traktater.)

Syntaktiska ytmått:

<i>Ordklassfrekvenser</i>
<i>satslängd</i>
<i>satstyper</i>
<i>m.m.</i>

(På den här fronten finns ett ganska stort antal ”standardmått” som brukar användas i textstudier.)

En mäktig uppgift, om vi vill försöka arbeta i det breda perspektiv jag har föreslagit, blir att undersöka hur den här typen av drag förhåller sig till varandra, och hur bruket påverkas av olika lingvistiska och utomspråkliga faktorer. En aspekt av den frågeställningen är vilka agerande i textproduktionen som har starkast knytning till vilka faktorer. På det planet kan uppställningen tolkas som en hypotes om att de översta dragen är mer beroende av tryckeriet och dess korrektorer, medan författaren får större ansvar för utformningen när vi går nedåt i listan. (Det är också så, tyvärr, att vi ganska snart när vi går ner i listan får svårt att sätta upp enkla operationella kriterier för intressanta variabler.) Vidare kan t.ex. en del drag vara starkare knutna till ”ämnesområde”, andra till ”texttyp”, och ytterligare andra spegla inverkan av andra språk genom översättning (o.s.v.). Variablerna kan också stå i olika relationer till varandra. Vissa av språkdragen ingår t.ex. rimligen i ett samspel, och det är ju i själva verket en av huvuduppgifterna för en historisk lingvistik att reda ut de förhållandena. Alla problem finns alltså kvar, men metoden ger åtminstone en möjlighet att på sikt reda ut de grundläggande förhållandena inom ett och samma ramverk.

APPLIKATIONER (2) – SPECIFIKA UTVECKLINGSHISTORIER

Jag har målat med stora penseldrag för att illustrera ett angreppssätt som kan användas parallellt med mer inriktade undersökningar för att få fram en bättre helhetsbild. Men den ursprungliga tanken var mer specifik än så. Om vi går tillbaka till verbformernas fördelning i recept och kokböcker (avsnitt 2), uttryckte jag en önskan om att kunna komplettera Anwards analys av de lingvistiska förutsättningarna med något slags mått på hur olika texter påverkar varandra inom och mellan genrer d.v.s. att kunna operationalisera den aspekten av språkliga verksamheter. Vi kan tala om en strukturell och funktionell *potential* för olika språkformer i en verksamhet, men också om olika faktorer som påverkar möjligheten att *realisera* den potentialen. Med dessa två komponenter tror jag vi kan komma åt en hel del intressanta utvecklingar i språket.

Milroy har nog visserligen rätt i att större delen av alla strukturella språkliga förändringar har sitt ursprung i talspråkliga vardagssituationer. Många sådana förändringarna, t.ex. att verbens pluralformer försvinner i svenskan, tycks nå (olika delar av) skriftspråket först långt efter att förändringarna slagit igenom i talspråk. Men skriftspråket har i också en egen historia, som även innehåller drag som inte är lika starkt beroende av förhållanden i talat språk. För just s-passivens utveckling i svenskan tycks t.ex. användningen i skift haft betydelse som *drivande* kraft i utvecklingen (Anward & Jäderberg, opubl.). Det gör att vi ändå kan försöka angripa hela "the actuation problem", med uppkomst, variation och spridning av en språklig företeelse, i undersökningar av skrivna texter.

Vi kan göra andra indelningar av variablerna i listan ovan. Vissa av dem handlar om drag där vi i det historiska perspektivet kan tala om en enkelriktad förändring, i det att en variant inte förekommer alls (eller nästan alls) vid en tidpunkt A, men däremot är vanlig i alla (eller nästan alla) vid tidpunkt B. Det kan handla om att en variant uppstår (A ligger före B) eller försvinner (B ligger före A). Sådana variabler är speciellt bra ur det här perspektivet, i det att vi med facit i hand kan tala om förändringar som rör hela textproduktionen. I många av fallen är det också svårt att se någon direkt koppling mellan de lingvistiska förutsättningarna och dragets användning i texterna. Ett exempel som definitivt delar de egenskaperna, och dessutom är starkt skriftspråkligt, skulle kunna vara hur snedstreck (/) som skiljetecken försvinner till fördel för (främst) komma. Med hjälp av hur sådana drag varierar i texterna bör vi kunna skissera en grov landskapsbild. Det bygger på antagandet att vi kan tala i termer om uppkomst och spridning av olika variabler i skriftspråket, och att spridning inte sker mellan vilka delar av textproduktionen som helst, utan att de olika dragen följer likartade vägar genom systemet.

Undersökningsmaterialet bör även här bygga på olika fördefinierade indelningar som vi har anledning att tro är relevanta, kombinerat med mer slumpmässigt utvalda texter för att hitta nya intressanta grupperingar. Vi kan (i idealfallet) den vägen få en bild av hur normer och traditioner fördelar sig över textlandskapet, oberoende av de textlingvistiska förutsättningarna. Vissa grupper som framkommer utmärker sig kanske som tätt sammanhållna och generellt resistent mot nyheter, andra kan vara relativt sammanhållna internt men ändå ta emot influenser, och ytterligare andra kan innehålla mer intern variation och ofta leda förändringarna. Inom sådana grova grupperingar kan olika slags texter finnas, med olika lingvistiska förutsättningar. På tvären kan vi så beskriva den strukturella och funktionella potentialen för en språklig företeelse, säg en "innovativ" användning av s-passiven, i texter från de olika grupperna. Nya texttyper, med potential för innovationer, kan t.ex. dyka upp inom några olika grupper. Vissa grupper har inte rätt struktur för att en sådan användning ska realiseras, men i någon annan realiseras användningen och kan därifrån spridas vidare. En viktig poäng är att vi inte med nödvändighet behöver veta detaljerna i vilka slags relationer som "skapat" grupper av olika slag, för att få en beskrivning av hur processen fortskrider ur ett mer "renodlat" lingvistiskt perspektiv. Vi kan få fram intressanta resultat utan att i första läget bekymra oss över om en viss tät förändringsresistent gruppering är resultatet av speciella intertextuella relationer, författarnas kön, sociala position eller härkomst, eller

beror mer på någon annan faktor. På så sätt skulle chansen att finna viktiga lingvistiska generaliseringar öka.

SLUTKOMMENTARER

Jag har i den här rapporten försökt behandla variation och förändring i skriftspråket från olika synvinklar. Den ständigt återkommande punkten på programmet har varit att det är svårt – om inte omöjligt – att göra stora svepande generaliseringar som sam-tidigt ska kunna förklara mönster i specifika texter och textgrupper. Problem uppstår när vi går från mönster över långa tidsperioder och stora textmassor till specifika fall, och när vi fokuserar starkt på någon speciell aspekt av genreproblematiken. Det finns en uppsjö av faktorer att ta hänsyn till, där deras inbördes förklaringskraft kan skifta från fall till fall. Ändå är det viktigt att se variation och förändring som en följd av att språket används av individer i olika sammanhang.

Undersökningar med olika metoder har visat på intressanta mönster, och varje sådan del ger oss bättre kunskap om hur språkbruket varierat och förändrats. Jag har dock argumenterat för vikten av att parallellt med sådana undersökningar göra samlade analyser av olika fenomen i ett brett material. I takt med att fler och fler texter läggs in i datorbaserade textbanker, ökar möjligheterna för ett sådant projekt. Metoden att jämföra texter och textgrupper med avseende på textuell distans över olika variabler bygger på tanken på texterna som historiska fakta, och fakta som både ska beskrivas och förklaras i en empiriskt grundad lingvistik. Texternas utformning innehåller så mycket information i sig själva, att det kan vara värdefullt att prova en väg där vi låter texterna själva föreslå vilka relationer som råder mellan dem. Resultaten av en sådan process kan vi sedan jämföra med den kunskap vi kan hämta från andra källor, för att se vilka mönster som verkar mest värda att följa upp. På så sätt kan också metoden utvecklas i samspel med andra angreppssätt.

En arbetshypotes är att en indelning av arbetet i en nyanserad textlingvistisk komponent, i stil med Anwards lingvistiska analys av olika språkliga verksamheter, och en komponent som hanterar de normativa och konventionsbundna aspekterna av språkliga verksamheter, utgör ett bra sätt att i detalj närma oss drivkrafterna bakom språklig variation och förändring. Den andra komponenten vill jag gärna tänka på i termer av olika slags textuella relationer (där text kan inkludera talat språk) som förmedlas av språkbrukarna i olika situationer. Det innebär ett fokus på hur texter i sig kan bygga upp grunderna för normer och konventioner. Möjligen undervärderar jag därmed vår förmåga att som tänkande sociala individer styra språkutvecklingen i ett språkvårdande syfte, eller för att få tillgång till nya identitetsmarkörer, stilmarkörer o.d. Men ur ett metodologiskt perspektiv kan risken vara att vi låser oss vid den typen av förklaringar, och därmed missar andra aspekter av utvecklingen. Det är, tror jag, något svårare att fela grovt i andra riktningen, då vi har människans fria vilja och starka kreativitet varmt om hjärtat. Och... texterna är historiska fakta.

LITTERATUR

Anward, Jan 1989:

Om form och funktion i språkutvecklingen.

I Carin Sandquist & Ulf Teleman (red): Språkutveckling under skoltiden.
Studentlitteratur. S. 85 – 115.

Anward, Jan 1994:

Från Potatisen kokas till Koka potatisen.

I: Språkbruk, grammatik och språkförändring.

En festskrift till Ulf Teleman 13.1.1994. Lund. S. 251 – 262.

Anward, Jan 1996:

Om språkets roll i olika skeden av livet.

I: Samspel & variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på
60-årsdagen. Uppsala. S. 43 – 53.

Anward, Jan 1997:

*Dynamic modelling of the relationship between language acquisition and
language change.*

I Dynamo reports, vol. 1. Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet.

Anward, Jan & Jäderberg, Lars 1997:

S-passivens utveckling i skriftspråket – en genrehistoria.

Projektbeskrivning, ansökan till HSFR, maj 1997.

Biber, Douglas 1988:

Variations across speech and writing.

Cambridge university press.

Biber, Douglas & Finnegan, Edward 1989:

Drift and the evolution of English style.

I Language, vol. 65, no. 3.

Davidsson, Herbert 1990:

Han hon den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid.

Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 45. Lund.

Engdahl, Sven 1962:

Studier i nysvensk sakprosa. Några utvecklingslinjer.

Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 11.

Hopper, Paul J. & Traugott, Elizabeth Closs 1993:

Grammaticalization.

Cambridge university press.

Josephson, Olle 1997:

Kolportörstraktater eller Vad läste läsarna?

Rapporter från projektet Svensk sakprosa. Lund.

Jäderberg, Lars 1995:

Matrecept från tre sekel.

I: Språk och stil 5. Uppsala. S 93 – 119.

Lagerholm, Per 1996:

Muntlighet i svensk sakprosa. Några utvecklingslinjer.

Rapporter från projektet Svensk sakprosa, nr 3. Lund.

- Ledin, Per 1996:**
Genrebegreppet – en forskningsöversikt.
 Rapporter från projektet Svensk sakprosa, nr 2. Lund.
- Labov, William 1994:**
Principles of linguistic change. Internal factors.
 Blackwell. Oxford & Cambridge.
- Larsson, Kent 1988:**
Den plurala verbböjningen i äldre svenska.
 Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 22.
- Nordman, Marianne 1992:**
Svenskt fackspråk.
 Studentlitteratur. Lund.
- Nyöversättning av nya testamentet. Behov och principer (1968):**
 Betänkande avgivet av 1963 års bibelkommitté. Statens offentliga utredningar
 1968: 65. Utbildningsdepartementet. Stockholm.
- Milroy, James 1992:**
Linguistic variation and change.
 Oxford: Blackwell.
- Mårdsjö, Karin:**
Människa – Text – Teknik,
 Linköping studies in Art and Science 82.
- Mårtensson, Eva 1987:**
När myndigheterna blev du med oss.
 I: Nordlund 13. S. 25 – 78.
- Pettersson, Gertrud 1974:**
Reklamsvenska.
 Lundastudier i nordisk språkvetenskap A27. Studentlitteratur.
- Pettersson, Gertrud 1992:**
Lagspråk och samhällsutveckling.
 Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 46. Lund.
- Pettersson Gertrud 1996:**
Svenska språket under sjuhundra år.
 Studentlitteratur. Lund.
- Popper, Karl 1972:**
Objective knowledge.
 Oxford: Clarendon Press.
- Romaine, Suzanne 1982:**
Socio-historical linguistics.
 Cambridge university press.
- Santesson, Lillemor 1986:**
Tryckt hos Salvius.
 Lundastudier i nordisk språkvetenskap.
- Ståhle, Carl Ivar 1968:**
Några drag i svenska språkets förändring under 1900-talet.
 I Nyöversättning av nya testamentet. Behov och principer. Statens offentliga
 utredningar 1968: 65. S. 305 – 335.
- Svensson, Jan; Josephson, Olle & Selander, Staffan 1996:**

Svensk sakprosa – en projektbeskrivning.

Rapporter från projektet Svensk sakprosa, nr 1. Lund.

Weinreich, U., Labov, W. & Herzog, M. 1968:

Empirical foundations for a theory of language change.

I Lehmann, W.P. & Malkiel, Y (red): Directions for Historical Linguistics.

Austin: University of Texas Press. S. 95 – 189.

DYNAMO

Öfverföret af stett rådjur, som höfjag, smör, i lösa tvätt, och det
samt (samt) eller läka äga.

Hufvud hufvud, Brot hin af rådjur, höfjag, ättika och mycket socker
2—3 stunder, äro följande bakningar, som afskäres med lösa rådjur
smör. För detta härr några skivor och det behövs tillräckligt ägg, och
samt (samt) eller läka äga.

Vildsvinshufvud med berlinersås.

I vildsvinshufvud, kryddbuljong (mirepoix), tillsatt med ättika och mycket kryddor, ister, brynt socker, smör, tryffel, kokt ägghvita, gelé. — Till sås: 3 äggulor, 15 cl. olja, 2 matskedar engelsk senap, 8 cl. vinättika, 8 matskedar fast vinbärsgelé.

Vildsvinen kunna anses som grisar ända till 14
men köttet är läckrast och finast när de äro 10—15
afskäres med temligen lång hals, jems med bogarne
värderas högst. Utom detta finnas endast kindarna
köttiga, men särdeles fina. Då hufvudet är fränsk
annat svinkött, så att borsten kan aftagas, eller
pulveriseradt harts, lägges på en trefot och sved
hufvud verkställes detta vanligen i någon udda

Förhöret följande vildsvin på fläsk, som en med de rådjur äro följande
samt (samt) eller läka äga. På smörre hufvud hufvud de dock af hansen Oskar Dittmars in-
planierade på Skogarna bruk i Sköfvermanland, det de vildsvinet följande
hufvud, som varit utskärens utskäret och tillräckligt utskäret; som har
samt (samt) eller läka äga.

I vildsvinshufvud, kryddbuljong (mirepoix), tillsatt med ättika och mycket
kryddor, ister, brynt socker, smör, tryffel, kokt ägghvita, gelé. — Till
sås: 3 äggulor, 15 cl. olja, 2 matskedar engelsk senap, 8 cl. vinättika, 8
matskedar fast vinbärsgelé.

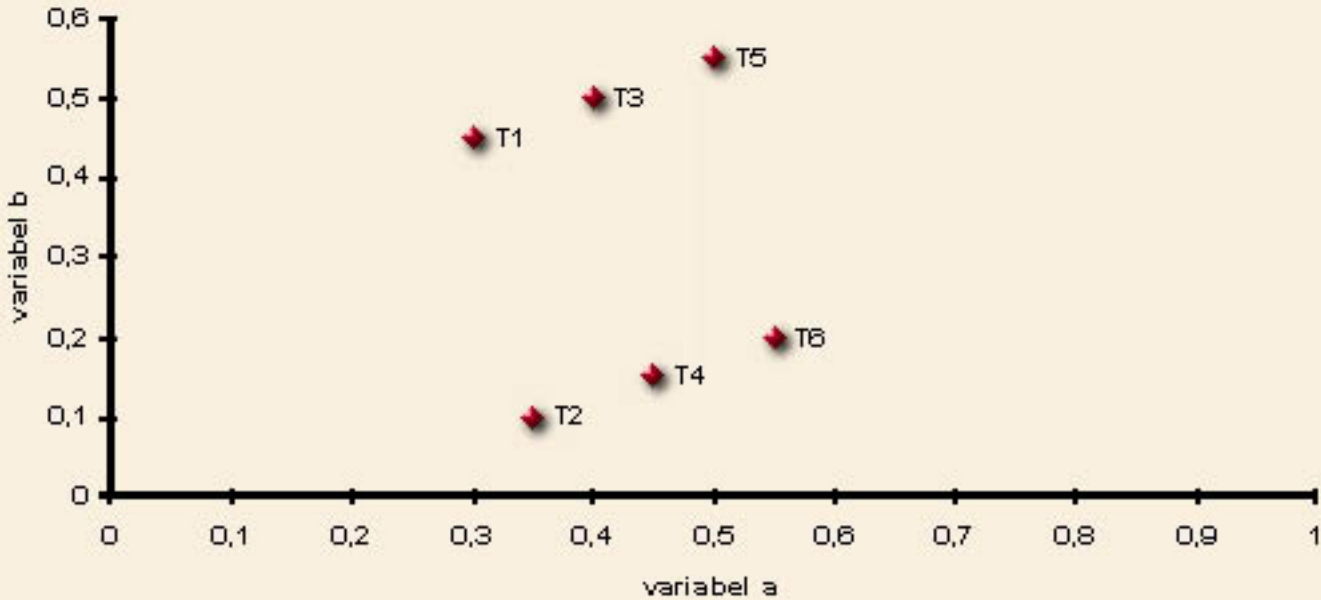
Vildsvinen kunna anses som grisar ända till 14
men köttet är läckrast och finast när de äro 10—15 afskäres. Hufvudet
afskäres med temligen lång hals, jems med bogarne, är följande (samt)
värderas högst. Utom detta finnas endast kindarna köttiga, men särdeles
fina. Då hufvudet är fränsk annat svinkött, så att borsten kan aftagas,
eller pulveriseradt harts, lägges på en trefot och sved hufvud verkställes
dessa vanligen i någon udda

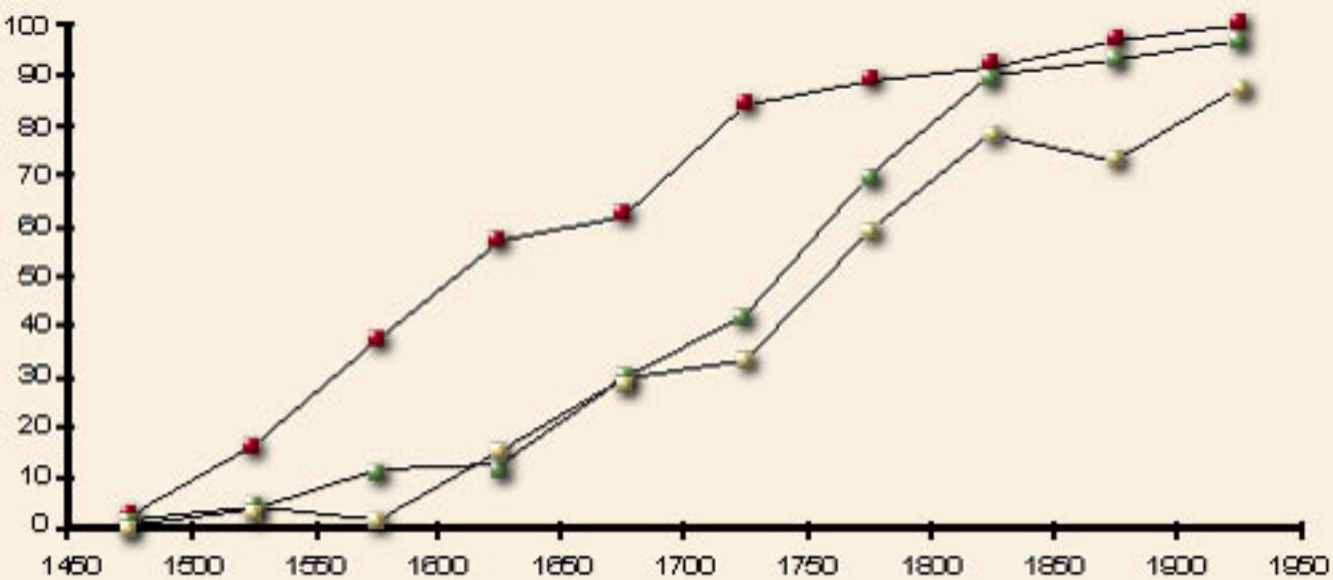
och uppköptes vid
samt (samt) eller läka äga.
samt (samt) eller läka äga.
samt (samt) eller läka äga.

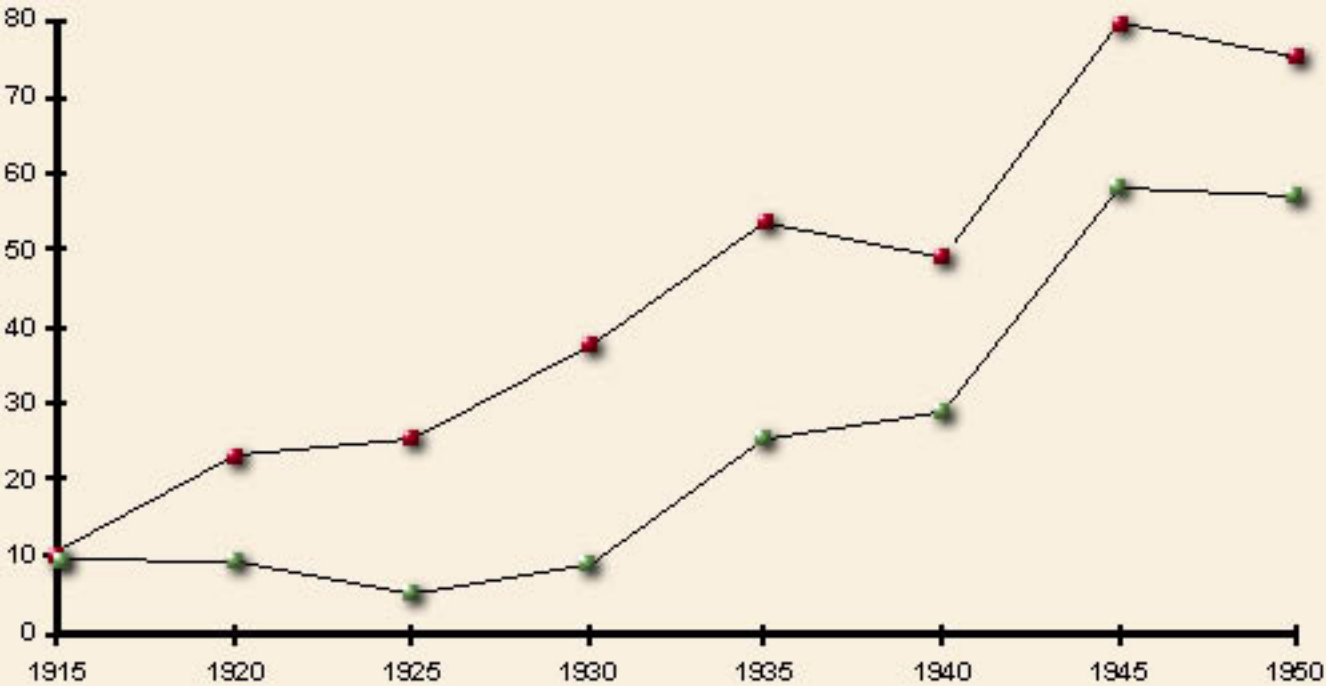

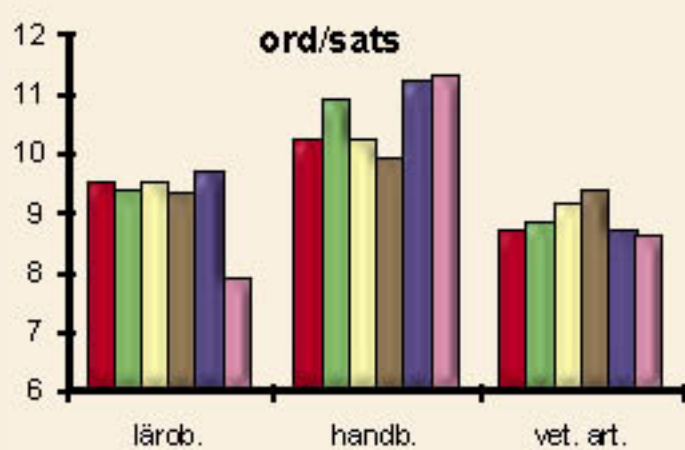
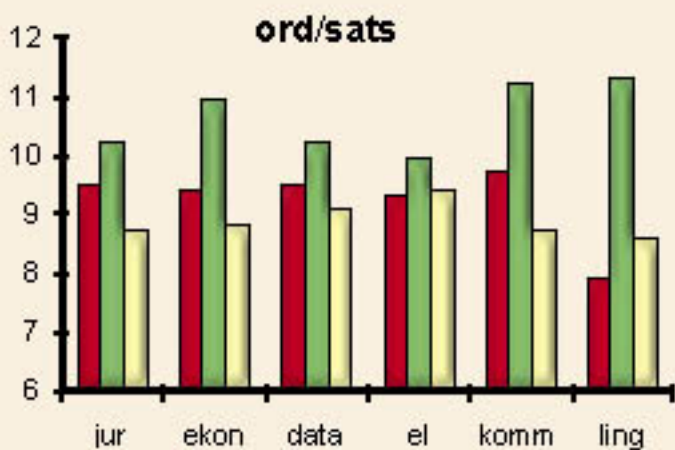
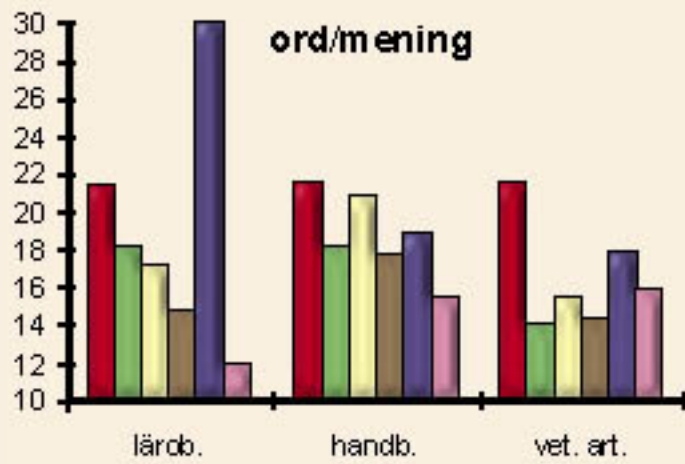
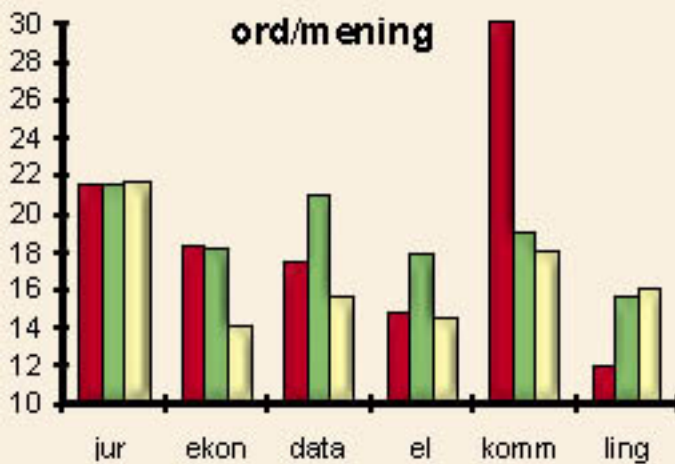
Fig. 116.

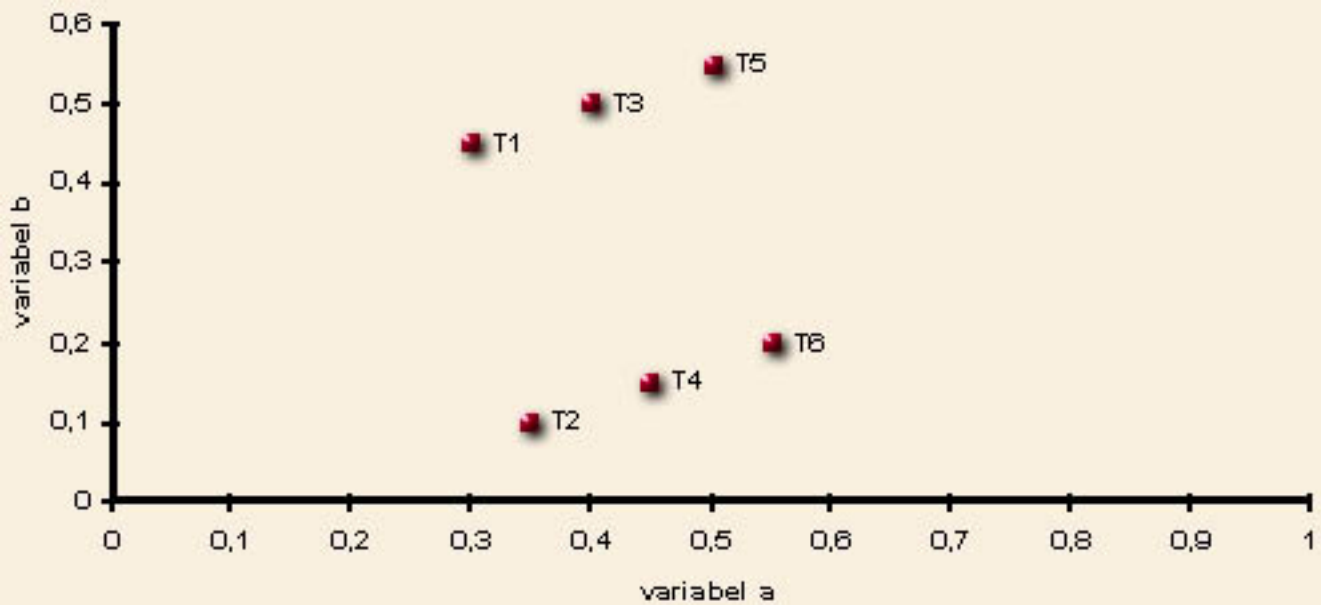
vigtigt att alltid beakta det skänkta vil, som den hufvud är följande
och hufvud, så det hufvud, till hufvudet är följande, hufvudet det och de
hufvud 2 matskedar, jems af hufvud, hufvudet på en planierade smör af hufvud
med ister, hufvudet med smör hufvud socker, hufvudet och det hufvud

EMPLASTRUM GUTTÆ PERCHÆ
COMPOSITUM.

Sammanfatt Gutta-Percha plåster.

Defays hofkitt.

Gutta-percha 2 delar,
ammoniak-gummi 1 del.

Gutta-perchan uppmjukas i hett vatten, sönder-
skäres i mindre bitar och blandas med det groft sön-
derstöta ammoniak-gummit, hvarefter blandningen vid

(63) En fetterad Gådda.

Man tager en Gådda, så stor man tycker och vil ha henne, then slås och toges alla benen ut, och hackas fisken rått fin; tag så en mark god niurtalg, råk och hacka then rått fin för sig och blanda så then tilhopa med the

K1751

Låt Korn intet kunna kalfwa.

Tag Gråbo handen full 4 gånger,
Såftwenbom 2 gånger handen full,

Rödlöfar 4 Stycken,

Poley 2 gånger handen full,

samt Safran ett halft qwintin:

Thetta sammankokat med Drida Kanna, eller 3 stop, bör affilas

L1747

Smörbakelse.

Till hvarje skålp. smör tages en jungfru vatten, ett ägg och en jungfru grädde, samt en half tesked florsiktadt alun; vispa ihop detta väl, tag sedan och med en sked rör i fint hvetemjöl till en hård deg. Bred mjöl på bordet och

K1878

Tinctur af Lupulin.

Tag stött Lupulin 1 uns,
Alkohol af 36° 2 uns.

Låt denna blandning digerera 6 dagar uti ett tillslutet käril, utpressa den väl, filterera vätskan och tillsätt Alkohol, så att det åter blir 3 uns.

L1827

Vildsvinskafvud med berlinersås.

1 vildsvinskafvud, kryddstjerna (nitrosalt), tillätt med ättika och mycket krydder, såso, brunt socker, smör, frögel, kallt äggvita, gelé. — Till sås: 3 äggvita, 1 lb cf. olja, 2 matskedar ägelst smör, 8 cf. vildsvin, 8 matskedar fast vildsvin.

Vildsvinet kamma utsoas som grisar ända till 18 månaders ålder, men köttet är läckrast och finast när de äro 10—15 månader. Hofvedet afskuras med vanligas lång halv, joms med bogarna, ty köttet vid halso väderas högst. Utom detta finnes endast kind vna, som ej äro mycket köttiga, men mardales fina. Då hofvedet är fränskuret, skällas det som annat svinköt, så att borsten kan aftagas, eller också bepariseras med korta, lägges på en trefot och svelas öfver en låd verkokälles detta vanligen i någon smedja.

K1879

ACIDUM NITRICO-NITROSUM. Salpetersyrad Salpetersyrlighet.

Acidum Nitri fumans (Ed. II).

Tag Renadt salpetersyradt kalc, pulveriseradt och torkad; fyra liber 2 d.

Svafvelsyra två liber 1 d.

Syran slås småningom till det salpetersyradet hvilket blifvit inlagdt i en retort, som deraf

L1849

107. Fin pannkaka.

7 dl. grädde, 213 gr. smör, 213 gr. mjöl, 6 ägg.
socker, äpplen.

Grädden och smöret uppkokas, sedan ivisvas mjölet, så att en tjock smet uppstår; litet socker tillsättes. Upphålls att kalla; sedan irörs aggulorna och hvitorna, som blifvit slagna till skum. En stekpanna hålles beredd, en del af smeten

K1897

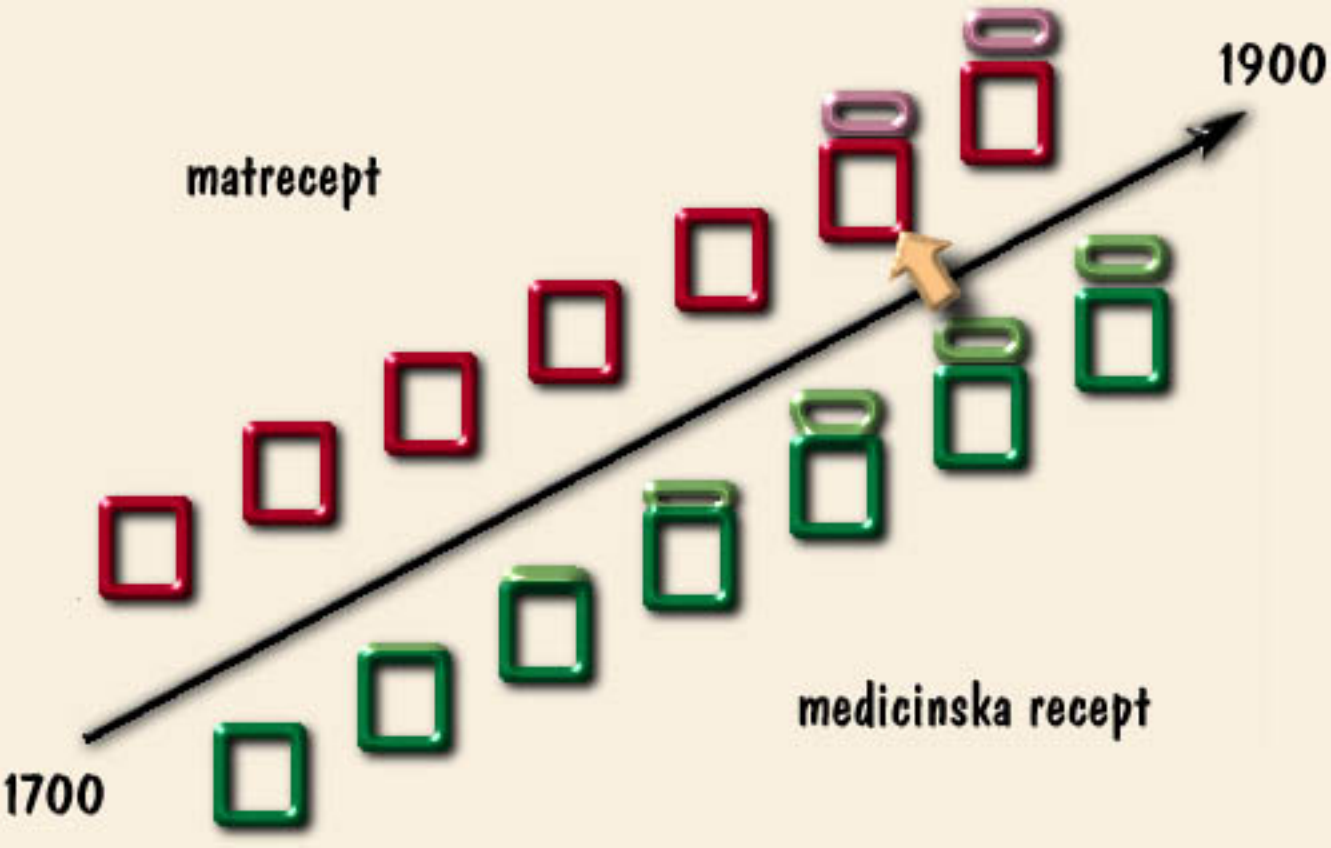
EMPLASTRUM GUTTÆ PERCHÆ COMPOSITUM.

Sammansatt Gutta-Percha plåster.
Defays hofkitt.

Gutta-percha 2 delar,
ammoniak-gummi 1 del.

Gutta-perchan uppmjukas i hett vatten, skäres i mindre bitar och blandas med det g

L1871

Hafresoppa.

3 del hafregryn	Fmk.	—:	8.
1 bit kanel	"	—:	2.
50 st. sviskon	"	—:	30.
4 matskedblad farinsocker	"	—:	20.
1 matskedblad ättika	"	—:	1.
	Summa Fmk.	—:	61.

Uti 8 liter kokande vatten sättes 3 del rensade hafregryn och en bit kanel. Detta får sakta koka under lock i 2 timmar, hvarefter 50 st. i kallt vatten sköljda sviskon isätas. Då sviskonen äro mjuka, tillsättes 4 rågade matskedblad farinsocker och 2 matskedblad lingonsaft eller ättika. Därefter tages soppan ifrån elden och serveras med jäst- eller hvetebröd.

Man fräser i
smör
i en stekpanna
hackade hårdkokta ägg
och
hackad ansjovis.

Då det fräst tillsammans
slår man över litet
tjock grädde
och innan man serverar strör
man över
hackad dill
och
hackad persilja.

Kiersebärs-Sauce til Siort- eller Ren-steff.

Tag en god del af smöret, som drupit af steken, fräs det uti en liten stengryta med litet hweternjöl, och slå sedan litet watten och så mycket kiersebärs-saft samt säcker dertil, at det får en god smak; låt det under stadigt rörande koka til des det blifwer sambligt, så gifwes det på bordet uti en skål: när intet kiersebärs-saft är til hands, så kunna härtil tärta kiersebär nyttias, hwilka kokas wäl musten utur uti watten, och sedan silas ifrån; men då behöfwer intet annat watten at slås uti saucen: äfwen ock kan härtil brukas kiersebärs-kiött; men då måste saucen silas genom durkslag när han anrättas.

Kiersebärs-sause till Hiort- eller Renstek.

Tag en god del av smöret, som drupit af steken, fräs det uti en stengryta med litet hweternjöl, och slå sedan litet watten och så mycket kiersebärs-saft samt säcker dertil, at det får en god smak; låt det under stadigt rörande koka til des det blifwer sambligt, så gifwes det på bordet uti en skål: när intet kiersebärs-saft är til hands, så kunna härtil tärta kiersebär nyttias, hwilka kokas wäl musten utur uti watten, och sedan silas ifrån; men då behöfwer intet annat watten at slås uti saucen: äfwen ock kan härtil brukas kiersebärs-kiött; men då måste saucen silas genom durkslag när han anrättas.

§. 174. *Schol.* Skulle man wille addera $\frac{1}{4} / \frac{5}{8}$ och $\frac{7}{8} /$ så adderar man twänne i sönser / näml. $\frac{1}{4} \dashv \frac{5}{8} = \frac{3}{2} \dashv \frac{10}{8} = \frac{13}{2} /$ sedan $\frac{13}{2} \dashv \frac{7}{8} = \frac{26}{4} \dashv \frac{7}{4} = \frac{47}{4} = 1 \frac{23}{4}$. Och således far man vidare fort / om bråken wore ännu flera.

§. 175. *Probl.* At subtrahera ett mindre bråk ifrån ett större.

Resol. 1. Man subtraherar de gifna bråkens täljare ifrån hwarandra / och dividerar resten med deras allmänna nämnare.

§. 174. *Schol.* Skulle man wille addera $\frac{1}{4} / \frac{5}{6}$ och $\frac{7}{8} /$ så adderar man twänne i sänder / näml. $\frac{1}{4} + \frac{5}{6} = \frac{3}{12} + \frac{10}{12} /$ sedan $\frac{13}{12} + \frac{7}{8} = \frac{26}{24} + \frac{21}{24} = \frac{47}{24} = 1 \frac{23}{24}$. Och således far man vidare fort / om bråken wore ännu flera.

§. 175. *Probl.* At Subtrahera ett mindre bråk ifrån ett större.

Resol. 1. Man subtreherar de gifna bråkens täljare ifrån hwarandra / och dividerar resten med deras allmänna nämnare.

Man rätta Summan in Qvoto, Nämnl. $2\frac{1}{2}$.

Joni/ Add: $5\frac{1}{2}$ $3\frac{1}{2}$ $1\frac{1}{2}$ $1\frac{1}{2}$ (21).

Eller Bruka detta Sätter.

Add: $\frac{1}{2}$ — 35 (42) — 18 <hr style="width: 100%;"/> $\frac{1}{2}$ (21)	Add: $\frac{1}{2}$ — 15 (21) — 7 <hr style="width: 100%;"/> $\frac{1}{2}$ (21)
---	--

Allud. $\frac{1}{2}$ — 120 (420) — 315 — 350 — 336 <hr style="width: 100%;"/> $2\frac{1}{2}$ (420)	Allud: $\frac{1}{2}$ — 24 (36) — 27 — 30 — 28 <hr style="width: 100%;"/> 109 (36)
--	---

§ 3. Huru hvar och hvarne Taal til hvar och hvarne adderas.

Addera först de hvarne/ och sedan de hvar och hvarnomet man $1/2$ eller flere hvar af Bråken/ så lägg dem til de andra hvar/ och skriv Resten der til. E. G.

Add: $6\frac{1}{2}$ — 6 (8) — 1 <hr style="width: 100%;"/> 10 $\frac{1}{2}$	Add: $2\frac{1}{2}$ — 16 (28) — 21 <hr style="width: 100%;"/> 56 $\frac{1}{2}$ (28)
---	---

E: är $10\frac{1}{2}$ E: är $57\frac{1}{2}$

§ 4. Huru fraktion mixta adderas til enfaltigt Bråk; Eller til hvar; Eller enfaltige Bråk til hvar. Ej det hvar af ofvannämnde Exempel sådt wordt. E. G.

Add:

kan/ efter både b och d efter resolution divideras med g, så har sig b:d :: c:f (§. 131), hvarför $bf = ae$ (§. 131). Och således är g de uplösta bråken sine emellan jämlika/ så som och hafva jämlika nämnare. H. l. b.

§. 172. Probl. At addera bråk.

Resol. 1. Man adderar de gifna bråkens tälare/ och dividerar summan med deras allmänna nämnare.

2. Men skulle de gifna bråken/ hafva de såliga nämnare/ så reduceras de först til samma nämnare (§. 171)/ och sedan adderas. S. 2.

d. g. l. b. $\frac{a}{b} + \frac{c}{b} = \frac{a+c}{b}$.

Demonstr. Om a och c divideras med b, så har sig $\frac{a}{b} : \frac{c}{b} :: a : c$ (§. 135), och således $\frac{a}{b} + \frac{c}{b} : \frac{c}{b} :: a + c : c$ (§. 118) :: $\frac{a+c}{b} : \frac{c}{b}$

(§. 135), hvarför efter $\frac{c}{b} = \frac{c}{b}$ (§. 12), så är

$\frac{a}{b} + \frac{c}{b} = \frac{a+c}{b}$ (§. 127). H. l. b.

§. 173. Schol. I allmunt bruk hét man intet mycket talas om bråk/ utan man har i det sådnt gifvit nämnarens sina wissa namn/ til ex. $\frac{1}{2}$ dater/ kallar man 1 ört / $\frac{1}{4}$ ört kallar man

1 pen

med 1. Således $3 - 1 = 2$; $3 - 1 = 2$; $12 - 1 = 11$; $4 - 1 = 3$; $3 - 1 = 2$.

§. 74. At draga et blandadt Bråk ifrån et Ank. Regel. Subtrahera Täljaren ifrån Nämnnaren uti den fraktionella delen; under resten skriv ut Nämnnaren, subtrahera sedan det hela talet uti det blandade Bråket ifrån Nämnnaren minskad med 1. Således $3 - 4\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$; $4 - 3\frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$; $5 - 3\frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$.

§. 75. At subtrahera et blandadt Bråk ifrån et blandadt som hafva lika nämnare, och hvar af Nämnnarens bråk är mindre än subtraherandes.

Om jag ville subtrahera $4\frac{1}{2}$ ifrån $9\frac{1}{2}$. Eftor man intet kan subtrahera $\frac{1}{2}$ ifrån $\frac{1}{2}$, låter jag hos 9, en Enhet, bringar den til otta ottonde delar och adderar dem til $\frac{1}{2}$ och subtraherar sedan $\frac{1}{2}$ ifrån summan eller $3\frac{1}{2}$, då $\frac{1}{2}$ är öfver, samt til slut subtraherar 4 ifrån 9 minskad med 1 eller 8; då skillnaden emellan $4\frac{1}{2}$ och $9\frac{1}{2}$ blir lika med 4 $\frac{1}{2}$. Regeln är denna: Addera Nämnnarens Täljare och Nämnnaren; subtrahera det andra bråkets Täljare ifrån berörda summa; så den gemensamma Nämnnaren under den sedda resten samt subtrahera subtraherandes ifr. Nämnnaren minskad med 1.

Ex. $8\frac{1}{2} - 4\frac{1}{2} = 4$; $3\frac{1}{2} - 3\frac{1}{2} = 0$.

§. 76. At subtrahera blandadt Bråk ifrån blandadt som hafva olika nämnare. Regeln. Bringa Bråken uti de blandade talen til lika nämnare och rädda sedan efter föregående Paragraph.

Exempel för öfning.

$3\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} = 2$; $7\frac{1}{2} - 1 = 6\frac{1}{2}$.

$2\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} = 1$; $1\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} = 0$; $1\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} = 0$.

Så.

